Visit **Dwarkadheeshvastu.com** For

FREE Vastu Consultancy, Music, Epics, Devotional Videos
Educational Books, Educational Videos, Wallpapers

****

All Music is also available in **CD** format. **CD Cover** can also be print with your Firm Name

****

We also provide this whole Music and Data in **PENDRIVE** and **EXTERNAL HARD DISK.**

Contact : Ankit Mishra (+91-8010381364, dwarkadheeshvastu@gmail.com)

AA Jhgfj% AA

pk.kD; uhfr niZ.k

¼ us$kyh ½

'चाणक्य' को संक्षिप्त परिचय

चाणक्यको जन्म ईसाभन्दा लगभग ४०० वर्ष पहिले भारतको तक्षशिला (प्राचीन गान्धार नगर वर्तमान पाकिस्तानमा रहेको रावलपिण्डी नजीक उत्खनन गर्दा ऐतिहासिक सम्पदा प्राप्त भएको र प्राचीन समयमा शिक्षाको विश्वप्रसिद्ध केन्द्रका रूपमा रहेको महत्त्वपूर्ण स्थल, कुन्तीपुत्र अर्जुनका पनाति जनमेजयले सर्पयज्ञ गरेको प्रसिद्ध ठाउँ) मा एक गरीब ब्राह्मण परिवारमा भएको थियो । उनको आमाको नाम के थियो ? हालसम्म पनि थाहा पाउन सकिएको छैन तर बुबाको नाम चणक भएकोले उनलाई चाणक्य भनिएको हो भन्ने जनश्रुति छ । जे होस् तक्षशिला त्यस समय सबै प्रकारका विद्याहरूको केन्द्र थियो । चाणक्यले जब तक्षशिलामा रहेर विद्याध्ययन पूरा गरे तब तिनी उच्च शिक्षा हासिल गर्न 'पाटली पुत्र' भन्ने ठाउँमा आए । त्यस समय त्यहाँ मगध राज्यका राजा घननन्द (नन्द) ले राज्य संचालन गरी बसेका थिए तर त्यो राजा निकै लोभी र अत्याचारी थियो । चाणक्यले उसको व्यवहार र स्वभावमा केही परिवर्तन ल्याउन चाहन्थे तर उसको स्वभावमा केही नगण्यरूपमा मात्र परिवर्तन आए पनि पूर्णरूपमा बदलिएको भने थिएन । चाणक्य विद्वान् र अद्वितीय प्रतिभाका धनी थिए । तर उनी रूपमा भने राम्रा थिएनन् । वर्ण बिलकुल कालो थियो ।

एकदिन घननन्द नामका त्यो राजाले चाणक्यलाई आफ्नू दरबारमा बोलाए । कुनै कामको सिलसिलामा । उसले चाणक्यलाई विचारै नगरी प्याच्च भनिदिएछ–"तिमीमा जत्ति प्रतिभा छ त्यति नै तिम्रो रूप पनि यदि राम्रो हुन्थ्यो भने कुरा अर्कै हुन्थ्यो, तर के गर्नु ? मलाई यस्तो नराम्रो मानिसको सङ्गत गर्नुपरेको छ ।"

राजाको यस्तो नराम्रो वचनप्रति चाणक्यलाई अत्यन्त रीस उठ्यो । यद्यपि उनी हत्तपत्त रिसाउने खालका मानिस त होइनन्, तर भारीसभाका बीचमा अलि नराम्रो पाराले (अपमानजन्य किसिमबाट उपहास गरेको हुनाले) तत्कालै चाणक्यले दरबारमैं आफ्नो टुप्पीको शिखा (गाँठो) फुकाउँदै भने– "राजन् ! तिमीले आज भारी सभाका बीचमा जो मेरो अपमान गऱ्यौ, त्यसको बदला मैले अवश्य लिएरै छाड्नेछु !, मैले मगध राज्यको सिंहासनमा कुनै योग्य व्यक्तिलाई राख्नेछु र जबसम्म मैले यस्तो गर्न सक्ने छैन, तबसम्म

मैले आफ्नो शिखा (टुपी) मा गाँठो पार्ने छैन ।"

त्यसपछि चाणक्य राजा घननन्दको दरबार छोडेर बाहिर गए । यिनी पाटलीपुत्रबाट जाँदै गर्दा उनको भेट अचानक चन्द्रगुप्तसँग भयो । चन्द्रगुप्तसँगको केही समयको सह–बास (बस–उठ) ले चाणक्यलाई थाहा भयो कि यिनी निकै होनहार (योग्य) र साहसी व्यक्ति रहेछन् । उनले यिनैलाई साथै लिएर तक्षशिला गए । यहाँ उनलाई चाणक्यले शस्त्र (आफ्नो हातले समातेर प्रहार गर्नु पर्ने तरवार आदि हतियार) अस्त्र (हातबाट पर छाडी हान्नु पर्ने वाण, चक्र आदि हतियार) र शास्त्रसम्बन्धी धेरै महत्त्वपूर्ण शिक्षाहरू दिए । चाणक्यले आफ्नो बुद्धि–कौशलद्वारा राजा नन्द (घननन्द) लाई कसरी पराजित गरेर आफ्नो प्रतिज्ञा पूरा गरे भन्ने कुराको पूर्ण–इतिवृत्त (जानकारी) विशाखादत्तद्वारा रचित मुद्राराक्षस (नाटक) मा विस्तारपूर्वक बताइएको छ ।

चाणक्यले चन्द्रगुप्तलाई मगध राज्यको सिंहासनमा बसालेर उनको साम्राज्यलाई विस्तार गर्नमा महत्त्वपूर्ण योगदान गरेका थिए । चाणक्य त्यागी स्वभावका थिए । उनले दरबारमा बस्न कहिल्यै स्वीकार गरेनन् । चन्द्रगुप्तजस्ता प्रतापी सम्राट्को प्रधानमन्त्री भएर पनि उनी सधैं कुटी (आश्रम) मैं बस्ने गर्दथे । सादा भोजन गर्ने र सादा कपडा लगाउने गर्दथे । उनको वास्तवमैं सादा जीवन उच्च विचार थियो ।

चाणक्यका सम्बन्धमा एउटा यस्तो प्रसिद्ध भनाइ छ कि "एकजना विदेशी यात्री समय मिलाएर प्रधानमन्त्री चाणक्यलाई भेट्न गए छन् । साँझको समय थियो । चाणक्य आफ्नो कुटीमा टुकी बालेर केही लेख्दै थिए । यात्री आएको थाहा पाएर झटपट उनको स्वागत गरेर आसनमा बसाले । त्यसपछि कागज, कलम, मसी एकातिर पन्छाएर नयाँ टुकी बालेर अघि बलिरहेको टुकी निभाए । 'एउटा टुकी निभाएर त्यस्तै अर्को टुकी बाल्नुको मतलब के हो ?' भनेर यात्रुले सोधेछन् । चाणक्यले भनेछन्– अघि म राज्यको काम गर्दै थिएँ, त्यो टुकीमा राज्यको पैसाबाट किनेको तेल छ । अब अहिले म तपाइँसँग व्यक्तिगत कुराकानी गर्दैछु र यो टुकीमा मैले राज्यबाट पाउने तलबको पैसाले किनेको तेल हालेको छु । फरक यत्ति हो, नत्र टुकीमा केही फरक छैन र उज्यालो पनि उत्तिकै हो ।' चाणक्यले त्यसपछि यात्रीलाई

आगमनको उद्देश्य सोद्धा यात्रीले भनेछन् -'तपाईँको भनाइ र यत्तिकै कुराकानीबाट मौर्यसाम्राज्य कसरी चलेको रहेछ भने कुरा मैले बुझें म तृप्त भएँ, अब मलाई अरू कुरा बुझ्नको केही आवश्यक रहेन।" यति भन्दै यात्री बिदा भएछन्।

उनले आफ्नो बुद्धिको चमत्कारद्वारा यूनानी शासकहरूलाई देशबाट बाहिर निकालिदिनुका साथै स-साना राज्यहरूलाई मिलाएर (एकीकरण गरेर) एक विशाल भारतीय साम्राज्यको जग बसालिदिए। चाणक्य राजनीतिका गम्भीरभन्दा गम्भीर रहस्यहरूलाई पनि सजिलै जान्दथे। यसैकारण उनलाई कूटनीतिज्ञका सम्राट् पनि भन्ने गरिन्छ भने शत्रुदमनका लागि कुट नीति अवलम्वन गर्ने भएकोले उनलाई कौटिल्य भन्ने गरिएको हो। कुटलगोत्रीय हुनाका कारणले यिनलाई कौटिल्य भन्ने गरिएको हो भन्ने प्रमाण पनि रहेको पाइन्छ।

तर चाणक्यको मुख्य (खास) नाम विष्णु गुप्त हो। चाणक्यको प्रसिद्धिको अर्को कारण के पनि हो भने, उनीद्वारा लेखिएको "अर्थशास्त्र" जो ई.पू. ३२१ देखि ४०० का बीचमा लेखिएको विश्वास गरिंदै आइएको छ। तत्कालीन समयमा भारतको आर्थिक तथा सामाजिक अवस्थाको जानकारी दिन र सही बाटो अवलम्बन गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान दिएको थियो। अर्थशास्त्रमा चाणक्यले शासन-सम्बन्धी आफ्नो जुन सिद्धान्त व्यक्त गरेका थिए, त्यो आज पनि अद्वितीय मान्ने गरिन्छ। कौटिल्यका अनुसार अर्थशास्त्रको परिभाषा यस्तो छ भन्दै आमोदवर्धन कौण्डिन्यायन लेख्नुहुन्छ-"अर्थ भनेको मनुष्यको जीविका अर्थात् जीवनको साधन हो, मनुष्यहरूको निवास भएको भूमि 'अर्थ' हो। यस्तो भूमि प्राप्त गर्ने र प्राप्त भूमिको रक्षा गर्ने उपायहरूको उपदेश गर्ने शास्त्र 'अर्थशास्त्र' हो। अतः उनको अर्थशास्त्रभित्र धेरैथरी व्यावहारिक विद्या अन्तर्भूत देखिन्छन्। १५ अधिकरण, १५० अध्याय र १८० प्रकरणमा विभाजित कौटिल्य अर्थशास्त्रमा राजाको कर्तव्य, राज्यका प्रशासकहरूको कर्तव्य, मन्त्री र अन्य कर्मचारीको वेतन (तलब), करसङ्कलनको प्रक्रिया, उद्योगहरूको सञ्चालन, नापतौलको व्यवस्था, मुद्दामामिलाहरूको निर्णयप्रक्रिया, विवाहको नियम, अंशबन्डा, दण्डव्यवस्था, देशको प्रशासनको व्यवस्था, सैन्य व्यवस्था, युद्धनीति, कूटनीति इत्यादि

अनेक महत्त्वपूर्ण व्यावहारिक विषयहरूको विशिष्ट प्रकारले प्रतिपादन गरिएको छ । आर शास शास्त्रीले खोजी गरेर यस ग्रन्थलाई सर्वप्रथम सन् १९०९ मा लोकमा प्रचारित गरेका थिए । यस ग्रन्थका विभिन्न तथा वेदवेदाङ्गादि शास्त्रमा, शास्त्रविद्यामा, नीतिशास्त्रमा र ती विद्याको व्यावहारिक प्रयोगमा समेत अद्वितीय क्षमता राख्ने उनी अनेक विषयका ज्ञाता थिए । उनको नीतिहरू समाजका हरेक वर्गका लागि उपयोगी एवं शिक्षाप्रद रहेका छन् । राजा (राष्ट्राध्यक्ष), प्रजा (जनता), पुत्र, पत्नी, स्त्री, परिवार, सेवक, विद्वान्, मित्र, धनवान् (धनी) आदि सबै वर्गहरूका लागि उनका नीति–श्लोकहरूबाट लाभ मिल्दै आएको छ । उनका नीतिहरूको अनुशरण गरेर धेरै मानिसहरू अनुशासित–मर्यादित, विवेकी, चरित्रवान् र ज्ञानी बनेर आफूलाई नैतिकवान्को अब्बल दर्जामा स्थापित गराउन सफल भएका छन् । उनका नीतिगत श्लोक (विचार) हरू आजको परिप्रेक्ष्यमा समेत निकै सान्दर्भिक रहेका छन् ।

चाणक्यले आफ्नो नीतिगत श्लोकहरूका माध्यमबाट समस्त मानव जातिलाई चारित्रिक शिक्षा प्रदान गर्दै जीवनलाई समुन्नत बनाउन 'संजीवनी' को काम गरेका छन् ।

यसोभन्दा अत्युक्ति नहोला कि आज विश्वसामु जे जस्ता किसिमका समस्याहरू देखा परेका छन् ती सबै समस्याहरूको मूल कारण भनेकै 'नीति' को पालन नगर्नु, नहुनु हो । नैतिक पतनको सङ्घारमा पुग्न आँटेका हामी मानवहरूका लागि 'चाणक्य–नीति' का यी श्लोकहरू अवश्य नै पथ–प्रदर्शक हुन सक्नेछन् ।

अन्त्यमा, भावी पिंढीहरू र हाम्रा राजनैतिक व्यक्तित्वहरूलाई समेत यस पुस्तकबाट नैतिक, अनुशासित, चरित्रवान्, विवेकवान् र गुणवान् बन्न प्रेरणा मिल्ने नै छ भन्ने विश्वासका साथ यो छोटो परिचयात्मक लेख यहीं बिट मार्ने अनुमति चाहन्छु । अस्तु !

विषय-अनुक्रमणिका

क्रमाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
	प्रथम अध्याय	
१.	मङ्गलाचरण	१
२.	ग्रन्थ परिचय	२
३.	ग्रन्थारम्भ	३
४.	शास्त्र-अध्ययन मननको महत्त्व	३
५.	यिनले दु:ख निम्त्याउँछन्	४
६.	यी चीजले मृत्युको भय निम्त्याउँछन्	४
७.	केले केको रक्षा गर्ने	४
८.	कहाँ बस्नु उचित हुँदैन	५
९.	कस्ताको सङ्गत गर्नुहुँदैन	५
१०.	कस्को कुन बखत पहिचान हुन्छ	६
११.	कस्तालाई सन्मित्र भन्ने	६
१२.	अप्राप्तिको धेरै आशा नगर्नु	६
१३.	कस्ती कन्या रोज्नु	७
१४.	क-कसको भर पर्नु हुँदैन?	७
१५.	स्त्रीजातिको स्वाभाविक शक्ति	८
	द्वितीय अध्याय	
१६.	स्त्रीजातिको स्वाभाविक दोष	९
१७.	पुण्यले पाइने कुरा	९
१८.	यहीं स्वर्ग	१०
१९.	पुत्र, पिता, मित्र, स्त्री कस्ता हुनुपर्छ?	१०
२०.	लोकाचारे मित्रको भर नपर्नु	१०

क्रमाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
२१.	विश्वास कतै नखोल्नु	११
२२.	कार्य सकेर मात्र प्रकाश गर्नु	११
२३.	तीन ओटा दुःखहरू	११
२४.	यति चीज कहीं-कहीं मात्र पाइन्छन्	१२
२५.	पुत्रलाई ज्ञानी बनाऔं	१२
२६.	आफ्नो कर्तव्य पालना नगरे माता पिता पनि शत्रु समान हुन्छन्	१३
२७.	पुत्र र शिष्यलाई के गर्नुपर्छ ?	१३
२८.	सधैं गरिरहनुपर्ने कुराहरू	१४
२९.	आफैंलाई सन्ताप दिने कुराहरू	१४
३०.	नाश हुने कारणहरू	१४
३१.	कसको कुन बल	१५
३२.	कस्ताले कस्तालाई त्याग्दछन्?	१५
३३.	कस्तो जुट्नु राम्रो हो	१६

तृतीय अध्याय

३४.	सबै सम्पन्न मात्रै हुँदैनन्	१७
३५.	परीक्षाका विषय	१७
३६.	कस्तालाई के-केमा लगाउने ?	१७
३७.	सर्पभन्दा दुर्जनको भय ठूलो हुन्छ	१८
३८.	सत्पात्रलाई सधैं आदर गरौं	१८
३९.	साधुको स्वभाव	१८
४०.	मूर्खदेखि टाढा हुनु	१९
४१.	ज्ञानवान् हुनु नै मानवता हो	१९
४२.	कसको केले शोभा?	१९
४३.	त्याज्य कुराहरू	२०

क्रमाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
४४.	कुन कुराले केबाट बचिन्छ?	२०
४५.	अति गर्नु योग्य हुँदैन	२०
४६.	कुन कुराले केको लाभ?	२१
४७.	सत्पुत्रबाट लाभ	२१
४८.	के काम धेर पुत्रले?	२२
४९.	मूर्ख पुत्रबाट हानि	२२
५०.	पितामाताको कर्तव्य	२३
५१.	लक्ष्मी बस्ने स्थान	२४

चतुर्थ अध्याय

५२.	गर्भदेखिकै आउने कुरा	२५
५३.	सधैं सत्सङ्ग गरौं	२५
५४.	सज्जनको सङ्गतबाट लाभ	२५
५५.	मौकामा नै सत्कर्म गरौं	२६
५६.	कुन बेला के गर्नुपर्छ ?	२६
५७.	कस्ताको जीवन व्यर्थ छ?	२७
५८.	विद्याको महिमा	२७
५९.	सन्ताप बढाउने कुराहरू	२८
६०.	गुणविहीन छोराको के काम?	२८
६१.	शान्ति दिने कुराहरू	२९
६२.	ताप दिने कुराहरू	२९
६३.	के काम गर्दा कति जना साथी?	३०
६४.	भार्या यस्ती हउन्	३०
६५.	के नभए के शून्य ?	३१
६६.	कसलाई केको विष ?	३१
६७.	त्याज्य कुराहरू	३२
६८.	जीर्ण हुने कारण	३३

क्रमाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
६९.	चिन्तनीय कुराहरू	३३
७०.	समदर्शी बनौं	३३
	पञ्चम अध्याय	
७१.	असल पति नै स्त्रीजातिका गुरु हुन्	३५
७२.	मानव जाँच्ने चार विषय	३५
७३.	न बिराउनु नडराउनु	३६
७४.	एउटै नक्षत्रमा जन्मेर मात्र समता हुँदैन	३६
७५.	श‍ृङ्गार खोज्ने संयमी हुँदैन	३६
७६.	कसले कसलाई द्वेष गर्दछन् ?	३७
७७.	नाश हुने कारणहरू	३७
७८.	केले केको नाश गर्न सकिन्छ ?	३७
७९.	लक्षणले थाहा पाउन सकिने	३८
८०.	केले केको रक्षा गर्ने ?	३८
८१.	यति विषयहरू वेवास्ता गरे नाशिन्छ	३९
८२.	यी समान अरू हुँदैनन्	३९
८३.	केमा कुन प्रिय ?	३९
८४.	एक्लै भोग्नुपर्ने कुराहरू	४०
८५.	कसले केमा आसक्ति राख्दैनन् ?	४०
८६.	कस्को मित्र को?	४१
८७.	व्यर्थ हुने कुराहरू	४१
८८.	के नभए के नाश हुन्छ ?	४१
८९.	सत्य हो सबमा ठूलो	४२
९०.	धर्ममात्र निश्चल हो	४२
९१.	कुन जातिमा कुन धूर्त?	४२
९२.	पञ्च पिता	४२
९३.	पञ्च माता	४३

षष्ठ अध्याय

क्रमाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
९४.	धेरै कुराहरू सुनेर नै बुझिन्छ	४४
९५.	के-केले के-के शुद्ध हुन्छन् ?	४४
९६.	भ्रमण गर्न योग्यायोग्य व्यक्तिहरू	४५
९७.	धन कस्तो छ?	४५
९८.	प्रारब्धअनुसारकै पाइने	४६
९९.	काल अकाट्य छ	४६
१००.	कस्ता व्यक्तिहरू अन्धा हुन् ?	४६
१०१.	आफ्नो कर्म आफैंले भोग्नुपर्छ	४७
१०२.	अरूबाटको पाप पनि भोग्नु पर्ने हुन्छ	४७
१०३.	कस्ता व्यक्ति छिटै नाश हुन्छन् ?	४८
१०४.	कस्तालाई कसरी खुशी पार्ने ?	४८
१०५.	कुजन हुनुभन्दा नहुनु नै वेश	४८
१०६.	कुजनबाट कुनै लाभ छैन	४९
१०७.	के-केबाट कति-कति गुण सिक्ने?	५०
	(क) सिंहबाट	५०
	(ख) बकुल्लाबाट	५०
	(ग) कुखुराबाट	५१
	(घ) कागबाट	५१
	(ङ) कुकुरबाट	५१
	(च) गधाबाट	५२

सप्तम अध्याय

१०८.	कुन-कुन कुरा प्रकाश गर्न योग्य हुँदैन ?	५४
१०९.	कुन-कुन कुरामा लाज मान्नु हुँदैन ?	५४
११०.	सन्तोष नै परम सुख हो	५५
१११	के-केमा सन्तोष, केमा असन्तोष लिने?	५५

क्रमाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
११२.	के-केका माझबाट हिंड्नु हुँदैन ?	५५
११३.	क-कसलाई अनादर गर्नु हुँदैन ?	५६
११४.	केबाट कति टाढा हुनुपर्दछ ?	५६
११५.	केलाई केले वश गर्नु ?	५७
११६.	को केबाट खुशी हुन्छन् ?	५७
११७.	कोसँग कसरी व्यवहार गर्ने ?	५७
११८.	कसको के बल ?	५८
११९.	सोझोपनको सीमा	५८
१२०.	अवसरवादी साथीहरूको के काम?	५९
१२१.	धनको उपयोगिता	५९
१२२.	सत्यपूर्वक धनार्जन गरौं	६०
१२३.	स्वर्गबाट आएका मानिसको गुण	६०
१२४.	नरकबाट आएका मानिसको गुण	६०
१२५.	ज्ञानीका घर जानु वेश	६१
१२६.	कस्तो व्यक्तिको जन्म कुकुरको पुच्छरजस्तो हुन्छ?	६१
१२७.	शुद्ध हुने उपायहरू	६२
१२८.	आत्मा अदृश्य छ	६२
	अष्टम अध्याय	
१२९.	कसले के इच्छा गर्दछन् ?	६३
१३०.	यी चीजहरू खाएर पनि स्नान जपादि गर्नहुन्छ	६४
१३१.	शुद्ध हविष्य मात्र भोजन गरौं	६४
१३२.	दान गर्दा सत्पात्रलाई गरौं	६४
१३३.	चाण्डाल कुन कुन हुन् ?	६५
१३४.	कस्तालाई चाण्डाल भनिन्छ ?	६६
१३५.	सबैभन्दा नीच यवन	६६
१३६.	स्नान गरेर मात्र शुद्ध भइने अवस्था	३७

क्रमाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
१३७.	जलपान गर्ने अवस्था	६७
१३८.	नष्ट हुने कारणहरू	६८
१३९.	दुःखका कारण	६९
१४०.	केविना के विफल हुन्छ ?	६९
१४१.	सिद्धिको कारण भावना	७०
१४२.	सबैमा ठूलो कुरा :	७०
१४३.	क्रोध र तृष्णा कस्ता हुन् ?	७१
१४४.	केबाट को भूषित हुन्छन् ?	७१
१४५.	केबाट के-के व्यर्थ हुन्छ ?	७२
१४६.	केले को शुद्ध हुन्छ ?	७२
१४७.	सत्-विद्याले नै सबै पूजित हुन्छन्	७३
१४८.	सत्-विद्याको गौरवता	७३
१४९.	सत्-विद्याविना सबै व्यर्थ	७३
१५०.	यस्ताबाट पृथ्वीलाई भार हुन्छ	७३
१५१.	के नभए के नाश हुन्छ ?	७४

नवम अध्याय

१५२.	दिव्य पञ्चामृत	७५
१५३.	अर्कालाई उपहास र मर्म पारेर नबोलौं	७५
१५४.	केमा के छैन ?	७६
१५५.	कुन चीजमा के प्रधान	७७
१५६.	विज्ञ-पूर्वजहरुको प्रशंसा	७७
१५७.	कस्तालाई निद्राबाट ब्युँझाउँदा हित हुन्छ ?	७८
१५८.	कस्तालाई ब्युँझाउँदा अहित हुन्छ ?	७८
१५९.	ब्रह्मत्त्व नाश हुने कामहरू	७९
१६०.	कस्ता व्यक्ति रिसाउँदा पनि केही फरक पर्दैन ?	७९

क्रमाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
१६१.	मौकामा आफ्नो शक्तिको चेष्टा झल्काउनु पनि पर्छ ...	७९
१६२.	समय सधैं सत्कर्ममा लगाऔं	८०
१६३.	कुनै चीज देवादिलाई अर्पण गरेर मात्र प्रयोग गरौं	८१
१६४.	कुनै चीज मर्दन गर्नाले गुण बढ्छ	८१
१६५.	केलाई के गरे शोभा दिन्छन् ?	८२

दशम अध्याय

क्रमाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
१६६.	विद्या नभएका मानिस नै निर्धनी हुन्.................	८३
१६७.	मन पवित्र राखौं	८३
१६९.	विद्या र सुख चाहनेले के गर्ने ?	८३
१६९.	कसले के गर्न बाँकी राख्दैनन् ?	८४
१७०.	प्राक्कर्म बलवान् छ	८४
१७१.	कसको को शत्रु ?	८५
१७२.	सद्गुणविनाको मानिस पृथ्वीको भार मात्र हो........	८५
१७३.	बुद्धि नहुनेले उपदेश लिंदैन	८५
१७४.	सद्बुद्धि नभए शास्त्रले केही गर्न सक्दैन..............	८६
१७५.	दुर्जनलाई सज्जन गराउने उपाय छैन	८६
१७६.	कोसँग विरोध गरे केको भय हुन्छ ?	८७
१७७.	निर्धनी भएर बस्नुभन्दा बनमा बस्नु वेश	८७
१७८.	विप्र (ब्राह्मण) को प्राणजस्तै हुन् गायत्री.............	८८
१७९.	तीनैलोक स्वर्गजस्तो कसरी गराइन्छ ?	८८
१८०.	बन्धुको साथ यस्तो छ	८९
१८१.	बुद्धि नै बल हो	८९
१८२.	परमात्मामा भरपर्नेलाई जीवनको चिन्ता रहँदैन	८९
१८३.	मोह हुने काम नगरौं	९०
१८४.	विभिन्न चीजका गुणहरू................................	९०

एकादश अध्याय

क्रमाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
१८५.	अध्ययनविना अभ्यास निरर्थक	९३
१८६.	अरुको सहारा दुःखदायी पनि हुन सक्छ	९३
१८७.	तेज नै ठूलो हो	९३
१८८.	मानिसमा विश्वासको ह्रास	९४
१८९.	कसमा के हुँदैन?	९४
१९०.	दुर्जनमा शिक्षा ब्यर्थ	९५
१९१.	दुष्ट चित्त भएका मानिसले तीर्थस्नान गर्नु व्यर्थ छ	९५
१९२.	आफूमा सद्गुण नहुनेले अरूको निन्दा गर्छ	९५
१९३.	कुनै ठाउँमा मौन रहनु वेश हुन्छ	९६
१९४.	विद्या प्राप्त गर्न चाहनेले छोड्नुपर्ने आठ चीजहरू	९६
१९५.	ऋषि कस्तालाई भनिन्छ ?	९७
१९६.	द्विज कस्तालाई भनिन्छ ?	९७
१९७.	पारमार्थिक षट्कर्मी ब्राह्मण	९८
१९८.	वैश्यसंज्ञक द्विज	९८
१९९.	कस्ता व्यक्तिहरू शूद्र कहलाइन्छन् ?	९८
२००.	कस्ता व्यक्तिहरू बिरालोजस्ता हुन् ?	९९
२०१.	कस्तालाई म्लेच्छ भनिन्छ ?	९९
२०२.	मौरीको गुनासो	९९

द्वादश अध्याय

२०३.	यस्तो गृहस्थाश्राम धन्य हो	१०१
२०४.	दान कस्तालाई दिने ?	१०१
२०५.	कस्तासँग कस्तो व्यवहार गर्ने ?	१०२
२०६.	कस्तो शरीर निन्द्य हो ?	१०२
२०७.	हरिभक्तिविनाको जीवन व्यर्थ छ	१०३
२०८.	कुनैमा केही नहुँदैमा प्राकृतलाई दोष दिनुहुँदैन	१०३
२०९.	सत्सङ्ग महिमा	१०४

क्रमाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
२१०.	साधुको महिमा	१०४
२११.	भवाटवी शहर यस्तो छ	१०५
२१२.	यस्तो घर स्मशानघाट समान हो	१०६
२१३.	षट् बान्धवहरू कुन कुन हुन् ?	१०६
२१४.	धर्ममैं मन लगाऔं	१०६
२१५.	को केबाट खुशी ?	१०७
२१६.	वास्तविक आँखा देख्ने को हो ?	१०७
२१७.	भगवान् राममा भएका सद्गुणहरूको झलक	१०८
२१८.	परमात्मा निरुपमेय छन्	१०८
२१९.	कसको मित्र को ?	१०९
२२०.	कसमा के स्वभाव ?	१०९
२२१.	व्यभिचारको कामले विनाश निम्त्याउँछ	१०९
२२२.	ब्यर्थैमा चिन्ता किन ?	११०
२२३.	सत्कर्म गर्दै गर	११०
२२४.	दुष्टको दुष्ट्याइँ सितिमिति जाँदैन	११०

त्रयोदश अध्याय

क्रमाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
२२५.	राम्रो काम गरेरै बाचौं	१११
२२६.	चिन्ता लिनु कैल्यै पनि लाभ छैन	१११
२२७.	के गरे को खुशी हुन्छन् ?	१११
२२८.	यी कुराहरू गर्भैमा रहँदा लेखिन्छन्	११२
२२९.	महात्माहरूको चरित्र	११२
२३०.	दुःखको कारण यो पनि हुन सक्छ	११३
२३१.	दुःख पर्ला भनेर पहिल्यै होश गर्नु	११३
२३२.	सबै धर्मी बनुन्	११३
२३३.	धर्म नभएको मानिस मरे समान हो	११४
२३४.	चतुवर्गविहीनको जन्म निरर्थक छ	११४
२३५.	मात्सर्य लिनु ठूलो दुर्गुण हो	११४

क्रमाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
२३६.	बन्ध वा मोक्ष भइने कारण	११५
२३७.	देहाभिमान गलित पुरुष ब्रह्मस्वरूप हो	११५
२३८.	मनले मात्र चाहेर संसारी विषय पाइँदैन	११५
२३९.	कर्मको फल कर्त्ताले नै भोग्नुपर्छ	११६
२४०.	सत्कर्ममा मन स्थिर नगरे सुख पाइन्न	११६
२४१.	सद्गुरुको सङ्ग-सेवाले परमलाभ	११६
२४२.	मानिसले कर्मानुसार फल पाउँछन्	११७
२४३.	गुरुलाई प्रणाम नगरे महापाप लाग्छ	११७
२४४.	साधुहरू सन्मार्गमा दृढ रहन्छन्	११७

चतुर्दश अध्याय

२४५.	पृथ्वीमा तीन रत्न छन्	११९
२४६.	अपराधरूपी वृक्षमा धेरैथरिका फलहरू फल्दछन्	११९
२४७.	आफ्नो शरीरको सुरक्षा गरौं	११९
२४८.	धेरै समूहबाट हुने पाइदा	११९
२४९.	थोरै भए पनि पछि फैलिने विषय	१२०
२५०.	यस्तै बुद्धि सधैं राख्ने कोसिस गरौं	१२०
२५१.	काम बिग्रिसकेर पश्चात्ताप गर्नु ब्यर्थ छ	१२३
२५२	टाढा को?	१२३
२५३.	ब्यर्थमा विस्मय नलिनु	१२४
२५४.	प्रेम गर्नु छ भने मीठो बोली बोलनु	१२४
२५५.	कोसँग अति समीप हुनु हुनुहुँदैन ?	१२४
२५६.	होशियारी पूर्वक कार्य गर्नु	१२५
२५७.	गुणधर्मविनाको जीवनको कुनै काम छैन	१२५
२५८.	संयमले जीवन आनन्दित हुन्छ	१२५
२५९.	मौकाअनुसारको स्वभाव लाभप्रद हो	१२६

क्रमाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
२६०.	हेराइ वा भावना पनि फरक-फरक हुन्छन्	१२६
२६१.	केही कुराहरू गोप्य राख्न जान्नुपर्छ	१२७
२६२.	मौन रहनु उत्तम हो	१२७
२६३.	सद्कर्तव्य पालना गरौं	१२७
२६४.	सज्जनको सङ्गत गरौं	१२८

पञ्चदश अध्याय

२६५.	आडम्बरी नहोऊँ	१२९
२६६.	सबैको मूल मन्त्र 'ॐ'	१२९
२६७.	मूर्खबाट टाढै रहनु वेश	१३०
२६८.	दारिद्र्य र पापभोग्नु पर्ने कार्य नगरौं	१३०
२६९.	कसले के त्यागदछन्	१३०
२७०.	अन्यायले धन आर्जन नगरौं	१३१
२७१.	पात्रानुसारका विषयहरू	१३१
२७२.	वास्तविक धर्म यो हो	१३१
२७३.	जुन ठाउँको भए पनि राम्रो वस्तु राम्रै हुन्छ	१३२
२७४.	बुद्धिमान्ले थोरैबाट पनि धेरै कुरा जान्दछन्	१३२
२७५.	अतिथि सेवा आवश्यक	१३२
२७६.	वास्तवमा हुनुपर्ने ज्ञान हो	१३३
२७७.	सज्जन-महात्माहरूको सङ्गत गरौं	१३३
२७८.	आफ्नै घर गौरवता	१३४
२७९.	सहनशील बनौं	१३४
२८०.	घमण्डी कहिल्यै नबनौं	१३४
२८१.	प्रेमरूपी बन्धन	१३५
२८२.	जे परे पनि कुलीनले सुशील छाड्दैन	१३५
२८३.	अन्तस्करणमा परमात्मा सम्झिरहौं	१३६

षोडश अध्याय

क्रमाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
२८४.	पश्चात्ताप (पछुतो)	१३७
२८५.	कुलटा स्त्रीको स्वभाव	१३८
२८६.	स्त्रीमा पूर्ण विश्वास गर्नुहुँदैन	१३८
२८७.	के-के गर्नुहुँदैन	१३८
२८८.	विनाशकालमा बुद्धि बिग्रन्छ	१३९
२८९.	सद्‌गुण नै सर्वोत्तम गुण हो	१३९
२९०.	आफ्नो प्रशंसा आफैंले नगरौं	१४०
२९१.	सुपात्र र अभयदान अविनाशी हुन्छ	१४०
२९२.	असल साथीको सङ्गतले गहन भइन्छ	१४१
२९३.	दुष्टबाट केही आशै नगरौं	१४१
२९४.	धन कसरी राख्नुपर्छ ?	१४१
२९५.	संसारमा आसक्ति राख्नु व्यर्थ छ	१४२
२९६.	अभयदान ठूलो धर्म हो	१४२
२९७.	लोभी बनेर माग्नु खराब हो	१४२
२९८.	मानभङ्ग हुने कार्य नगरौं	१४३
२९९.	सदैव मीठो र साँचो बोलौं	१४३
३००.	प्रिय वाणी र सत्सङ्ग नै मीठा फल हुन्	१४३
३०१.	सत्कर्महरू नै कल्याणकारक हुन्	१४४
३०२.	यस्तो भएमा मौकामा काम नदिन सक्छ	१४४

सप्तदश अध्याय

३०३.	गुरुमुखद्वारा नै अध्ययनादि गरे सफल हुन्छ	१४५
३०४.	उपकारको प्रत्युपकार गर्नु नै पर्दछ	१४५
३०५.	तपस्याको शक्ति	१४५
३०६.	विविध शुभाशुभ गुणहरू	१४५

क्रमाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
३०७.	वंश राम्रो होस्	१४६
३०८.	शक्तिविहीन भएकाहरूका गतिविधि	१४७
३०९.	महत्त्वपूर्ण कुराहरू	१४७
३१०.	केको विष केमा हुन्छ ?	१४७
३११.	नारीलाई पतिको आज्ञाको महत्त्व	१४८
३१२.	नारीका निम्ति पति सेवा नै मुख्य तीर्थ हो	१४८
३१३.	पानी ज्यादै अशुद्ध हुने अवस्थाहरू	१४८
३१४.	बहिरङ्गी भेषभूषादिको अपेक्षा ज्ञान नै मुख्य हो	१४९
३१५.	के गर्नु हुँदैन ?	१५०
३१६.	कुन विषयले के गर्छन् ?	१५०
३१७.	परोपकारले सदा कल्याण हुन्छ	१५१
३१८.	स्वर्गीय उत्तम सुख	१५१
३१९.	ज्ञानी हुनु नै मानवत्त्व हो	१५२
३२०.	अर्कालाई दुःख दिंदा आफैंलाई आइ पर्नसक्छ	१५२
३२१.	अर्काको दुःख नदेख्ने को-को हुन् ?	१५२
३२२.	एउटै मात्र पनि सद्गुण भए अरू भेटिन्छन्	१५३
३२३.	उपसंहार	१५३
३२४.	अन्तिम प्रार्थना	१५४

अथ परिशिष्ट भाग

(क)	बुद्धिचानक	१५५
(ख)	उपदेश लहरीको सवाई	१८०
(ग)	चाणक्यका केही मननीय अभिव्यक्तिहरू	१९४
(घ)	चाणक्य-नीतिको संस्कृत श्लोकको अनुक्रमणिका	२०९

समापन

हार्दिक अनुरोध

प्रिय पाठकवृन्द ! तथा लेखक, प्रकाशक महाशयज्यू !

विगत केही वर्षदेखि यता हामीले नेपाली भाषा साहित्यका विविध पुस्तकहरु संकलन र संरक्षण गर्नमा रुचि लिइराख्दै आइरहेका छौं ।

अत: लेखक, सम्पादक तथा प्रकाशक महानुभावहरुमा सविनम्र अनुरोध गर्दछौं कि आफूबाट लेखिएका या प्रकाशन गरिएका पुस्तकहरू (१-१ प्रति) हामीकहाँ पठाइदिनुभई हाम्रो यस अभिलाषालाई पूरा गरिदिनुहून आग्रह गर्दछौं ।

साथै, कुनै सज्जन महानुभावका साथमा सुरक्षित हुन नसकेको र संरक्षणको पर्खाइमा रहेका नेपाली, हिन्दी वा संस्कृत भाषाका कुनै पुस्तकहरू छन् भने पनि प्रेषित गर्न वा सूचना दिनुहुनको लागि हार्दिक अनुरोध गर्दछौं ।

अनि हामीबाट लेखिएका र यस पुस्तकको अन्तिममा उल्लेख गरिएका सिर्जना पुस्तकमालाका पुस्तकहरू पुस्तकालयमा राख्ने मनसायले प्राप्त गर्न चाहनुहुन्छ भने हामीलाई सूचना गर्नुहोला, हामी त्यस्ता पुस्तकहरूलाई यथासम्भव पठाउने (उपलब्ध गराउने) प्रयास गर्नेछौं । हामीलाई पूर्ण विश्वास छ कि नेपाली भाषा साहित्यप्रेमी मूर्धन्य लेखक, सम्पादक एवम् प्रकाशक महानुभावहरूले आफ्ना प्रकाशित पुस्तकहरू हामीकहाँ प्रेषित गर्ने कृपा गर्नुहुनेछ ।

विनीत :

ओमप्रकाश अधिकारी
सिर्जना पुस्तक सङ्ग्रहालय
अग्यौली गा.वि.स. वडा नं.९
तीनघरे, शान्तिचोक (डण्डा)
(नवलपुर) नवलपरासी, लु. अ. (नेपाल)

संपर्क सूत्र :
९८४७०४१५५८
९८०६८७००९३
०७८ : ६९१४६८

ॐ

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वतीदेव्यै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

चाणक्य-नीति-दर्पण

(सरल नेपाली-भाषा-श्लोक र अर्थ सहित)

मङ्गलाचरण

ॐ सच्चित् परमात्ममा शिवजिमा श्रीविष्णु लक्ष्मीजिमा
श्री वागीश्वरिमा र सद्गुरुजिमा गर्छू सदा वन्दना।
शिक्षा चाणक नीति दर्पण यहाँ भाषार्थले पद्यमा
लेख्छू त्रूटि हुनन् सुधारिदिनुहोस् भन्छू सुहृद् विज्ञमा॥

॥१॥

आफ्नो मौलिकसाथमा अरु पनी शास्त्रोक्त शिक्षा थपी
आदर्श कृतिकार चाणकजिमा गर्छु प्रणाम-स्मृति।
मौका छन् परिवर्तनीय इ कुरा यादै छ नै विज्ञमा
तस्मात् कोहि त गूढ छन् सुजनले गर्नूहओस् है क्षमा॥

॥२॥

अल्पज्ञमा बोध निमित्तमाहाँ
छन् मूलमा क्षेपक श्लोक याहाँ ।
छन् टिप्पणीमा अरु पद्य ज्यादि
मीठा र लालित्य सुभाषितादि ।।
।।३।।
पुछी धुलो दर्पण हेर्नु जाती
देखिन्छ जानिन्छ भइन्छ ख्याति ।
चाणक्यका यी उपदेश रत्न
पढून् सबैले गरि खूब यत्न ।।
।।४।।

ग्रन्थ परिचय :

अध्याय छन् 'सत्र' र येसभित्र
छन् श्लोक 'तीनैसय आठ-तीस'।
शिक्षा अनेकौंथरिका यहाँ छन्
मौरीहरूका पनि छन् नि गन्थन् ।।
।।५।।
आफूले नै 'राजनीति समुच्चय' भनीयको ।
ग्रन्थकर्ताकै उल्लेख स्पष्ट प्रारम्भमैं छ यो ।।
।।६।।
झल्का छन् ज्ञान भक्तिका व्याख्या त सर्व बाँकि छन्।
सत्यासत्य मार्गहरू 'दर्पण'मा सुपष्ट छन् ।।
।।७।।
अनेकौं शास्त्रका श्लोक झिकदा पुनरुक्तिको ।
दोष दृष्टि अपेक्षामा शिक्षा बोध निमित्त हो ।।
।।८।।

विद्वान्मा संस्कृत नै छ, अल्पज्ञ जन-निम्तिमा ।
भाषार्थ श्लोकले सेवा होओस् कल्याण सर्वमा ॥

॥१॥

ग्रन्थारम्भ :

प्रणम्य शिरसा विष्णुं त्रैलोक्याधिपतिं प्रभुम् ।
नानाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनीतिसमुच्चयम् ॥१॥

त्रिलोकेश विष्णुलाई नम्र प्रणाम गर्दछु ।
शास्त्रको सार झिकेर नीति ग्रन्थ बनाउँछु ॥

तीनै लोकका स्वामी सर्वशक्तिमान् भगवान् विष्णुलाई शिरले प्रणाम गरेर अनेक शास्त्रहरूबाट निकालिएको राजनीतिको समुच्चय ग्रन्थलाई भन्दछु ॥१॥

शास्त्र अध्ययन-मननको महत्त्व :

अधीत्येवं यथाशास्त्रं नरो जानाति सत्तमः ।
धर्मोपदेशविख्यातं कार्याऽकार्यं शुभाऽशुभम् ॥२॥

यथार्थ यो पढी कृत्य अकृत्यादि चुनी सब ।
सत्कर्म गर्ने नरले दुवै लोक सपार्दछ ॥

जुन मनुष्यले यस नीतिशास्त्रलाई विधिपूर्वक पढेर धर्मशास्त्रहरूले बताएको शिक्षामा प्रसिद्ध कर्तव्याकर्तव्य राम्रो कर्म र नराम्रो कर्मलाई जान्दछन् ती धेरै उत्तम छन् ॥२॥

तदहं संप्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया ।
यस्य विज्ञानमात्रेण सर्वज्ञत्वं प्रपद्यते ॥३॥

जनका हितका निम्ति जो भन्छु अर्तिका कुरा ।
जानी सत्पथमा लागे कल्याण हुन्छ सर्वदा ॥

म लोकको भलाइका इच्छाले यसलाई भन्दछु । जसलाई जान्नाले मात्र अनन्त ज्ञान प्राप्त हुन्छ ॥३॥

यिनले दुःख निम्त्याउँछन् :

मूर्ख शिष्योपदेशेन दुष्टा स्त्री भरणेन च ।
दुःखितैः संप्रयोगेण पण्डितोऽप्यवसीदति ।।४।।

निर्बुद्धि शिष्यमा अर्ति, दुष्टा स्त्रीलाइ पाल्दछ ।
निर्धनीमा व्यवहार्ले जो पनि दुःख पाउँछ ।।
(दुष्टा स्त्री पाल्न को खोज्ला त्यस्तै परि त गर्नु के?
काम गर्नु-गराउनु होश राखेर युक्तिले) ।।

मूर्ख चेलालाई पढाउनाले, दुष्टा स्त्रीलाई पालन गर्नाले र दुःखीहरूका साथ व्यवहार गर्नाले बुद्धिमान् (पण्डित) पनि दुःखी हुन्छ ।।४।।

यी चीजले मृत्युको भय निम्त्याउँछन् :

दुष्टा भार्या शठं मित्रं भृत्यश्चोत्तरदायकः ।
ससर्पे च गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः ।।५।।

जवाफ लाउने नोकर्, घरमा सर्प बास् भयो ।
दुष्टा स्त्री छ त मृत्यु वा मृत्युको भय जान्नु यो ।।

असत्य बोल्ने स्त्री, कपटी मित्र, मुखमुखै लाग्ने नोकर र सर्प भएका घरमा बस्नु मर्नु-समान छ यसमा सन्देह छैन ।।५।।

केले केको रक्षा गर्ने ?

आपदर्थे धनं रक्षेद् दारान् रक्षेद् धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद् दारैरपि धनैरपि ।।६।।

रक्षा गर्नु स्वधनको, धनले धर्मको अनि ।
आफ्नो र पत्नीको रक्षा गर्नुहोस् चतुरो बनी ।।

विपत्तिका लागि धन बचाउनुपर्छ, धनले स्त्रीको रक्षा गर्नुपर्छ र स्त्री र धनले सधैं स्वयं जोगिनुपर्छ ।।६।।

आपदर्थे धनं रक्षेच्छ्रीमतामापदः कुतः ।
कदाचिच्चलिता लक्ष्मीः संचिताऽपि विनश्यति ।।७।।

आपत्ति-नाश निम्तिमा धनको होश् गरी सदा ।
सुरक्षा गर्नु, आपत्ति पर्न सक्छ यदाकदा ॥

विपत्तिका लागि धन जोगाउनु उचित छ, धनवान्लाई के आपत्ति छ र ! जब कहिले लक्ष्मी गइन् भने जम्मा गरी राखेको धन पनि नष्ट हुन्छ ॥७॥

कहाँ बस्नु उचित हुँदैन ?

यस्मिन् देशे न सम्मानो न वृत्तिर्न च बान्धवाः ।
न च विद्यागमोऽप्यस्ति वासं तत्र न कारयेत् ॥८॥

चल्दैन जीविका जहाँ छैनन् बन्धुहरू जहाँ ।
विद्या आदर पाइन्नन् न बस्नु वेश हो त्यहाँ ॥

जुन देशमा आफ्नो सम्मान, जीविका, परिवार (बन्धु) र विद्या लाभ केही छैन, त्यस देशमा निवास गर्नु उचित छैन ॥८॥

धनिकः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः ।
पञ्च यत्र न विद्यन्ते न तत्र दिवसं वसेत् ॥९॥

विप्र वेदज्ञ आचारी, राष्ट्राध्यक्ष-विवेकि र ।
धनी, वैद्य, नदी छैनन् त्यहाँ हुँदैन बस्नु त ॥

धनवान्, वेद जान्ने ब्राह्मण, राजा, नदी तथा वैद्य जहाँ यी पाँच छैनन् त्यहाँ एक दिन पनि नबस्नू ॥९॥

कस्ताको सङ्गत गर्नु हुँदैन ?

लोकयात्राऽभयं लज्जा दाक्षिण्यं त्यागशीलता ।
पञ्च यत्र न विद्यन्ते न कुर्यात्तत्र सङ्गतिम् ॥१०॥

जीविका, अभय, लज्जा, दया, निर्लोभ, शील् भयो।
छैनन् जहाँ ती मान्छेको सङ्ग नगर्नु जान्नु यो ॥

जीविका, डर, लाज, कुशलता, दान गर्ने प्रवृत्ति यी पाँच जहाँ छैनन् त्यहाँका मानिसको साथ कदापि नगर्नु ॥१०॥

कस्को कुन बखत पहिचान हुन्छ ?

जानीयात्प्रेषणे भृत्यान् बान्धवान् व्यसनागमे ।
मित्रं चापत्तिकाले तु भार्यां च विभवक्षये ॥११॥

नोकर्को काम हेरेर, बान्धव दुःखकालमा ।
विपत्तिमा मित्रलाई[1], स्त्री चिन्नू छ गरीबिमा ॥
(सावित्री, द्रौपदी, शैब्या, दमयन्तीसरि स्त्रीले ।
गरीबी वा दुःख पर्दा पनि बस्छन् ति धैर्यले) ॥

नोकरहरूलाई घर पठाउँदा, कुटुम्बहरूलाई संकट आउँदा, मित्रहरूलाई विपत्तिका समयमा र स्त्रीलाई धन नाश हुँदा चिन्नू ॥११॥

कस्तालाई सन्मित्र भन्ने?

आतुरे व्यसने प्राप्ते दुर्भिक्षे शत्रुसङ्कटे ।
राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः॥१२॥

शत्रुका त्रास, आतुर, दुःखमा अनिकालमा ।
राजद्वार, श्मशानमा साथ् दिने जान्नु मित्रमा[1]॥

बीमारी हुँदा, दुःख पर्दा, अनिकाल पर्दा, शत्रुको भय हुँदा, राजाको नजीक र मसानघाटमा जो साथ रहन्छ त्यो बन्धु हो॥१२॥

अप्राप्तिको धेरै आशा नगर्नु :

यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवं परिसेवते ।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि ॥१३॥

प्राप्त छाडी अप्राप्यको आशा गर्नु त व्यर्थ हो ।
पाएको पनि नाशिन्छ नपाउने परै भयो ॥

जसले निश्चित वस्तुहरूलाई छोड़ेर अनिश्चित वस्तुहरूको

---

१. पापान्निवारयति योजयते हिताय
गुह्यानि गूहति गुणान् प्रकटीकरोति ।
आपद्गतं च न जहाति ददाति काले
सन्मित्र-लक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥ —(नीतिशतक ७३)॥

साधना गर्दछ, त्यसका निश्चित वस्तुहरू पनि नष्ट हुन्छन्, अनिश्चित वस्तुहरूको ता विनाश छ नै ॥१३॥

कस्ती कन्या रोजनु ?

वरयेत् कुलजां प्राज्ञो विरूपामपि कन्यकाम् ।
रूपशीलां न नीचस्थां विवाहः सदृशः कुले ॥१४॥

कन्या जस्ती हउन् किन्तु, कुलकी रोज्नु पर्दछ ।
राम्री होस् तापनि नीच कुलकी छाड्नु पर्दछ ॥
(कुलको तत्वतः राम्रो स्वभाव हुनुपर्दछ ।
आचार शील हो उच्च शोच्नु छ कुल वास्तव) ॥

बुद्धिमान्ले राम्रा कुलमा जन्मिएकी कुरूपा कन्यासँग पनि विवाह गर्नु, नीच कुलकी रूप र शील भए तापनि विवाह गर्नु हुँदैन, यसकारण विवाह समान कुलमा योग्य छ ॥१४॥

विषादप्यमृतं ग्राह्यममेध्यादपि काञ्चनम् ।
नीचादप्युत्तमां विद्यां स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥१५॥

विषबाट अमृत र 'सुन' अशुद्धबाट होस् ।
विद्या शील भए कन्या ग्राह्य न्यूनज नै हओस् ॥
(सदाचारी छ ता कन्या ग्राह्य हो जुन होस् कुल ।
जस्ताबाट पनि सत्य ज्ञान ता लिनु पर्दछ) ॥

विषबाट पनि सुधालाई, अपवित्र वस्तुहरूबाट पनि सुनलाई, नीच मनुष्यहरूबाट पनि उत्तम विद्यालाई, दुष्ट कुलबाट पनि रत्नरूपी स्त्रीलाई लिनुपर्छ ॥१५॥

क- कसको भर पर्नु हुँदैन ?

नदीनां च नखीनां च शृङ्गीणां शस्त्रपाणिनाम् ।
विश्वासो नैव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥१६॥

शस्त्रधारी, नदी, नङ्ग्रा, सीङ् हुने पशुको अनि ।
स्त्री, राजकुलको विश्वास् नगर्नु कहिल्यै पनि ॥

(भो ता सामीप्य साथित्त्व-भावझैं राख्नुपर्दछ ।
तर भिन्न होश राखी सोचेर चल्नु पर्दछ) ॥

नदीहरूको, शस्त्रधारीहरूको, नङ्ग्रा र सिंग भएकाको, स्त्रीहरूको र राजकुलको कहिल्यै विश्वास नगर्नू ॥१६॥

स्त्री-जातिको स्वाभाविक शक्ति :

स्त्रीणां द्विगुण आहारो लज्जा चापि चतुर्गुणा ।
साहसं षड्गुणं चैव कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥१७॥

स्त्रीको आहार दोबर, लाज चौबर, साहस-
छः गुना, कामना शक्ति आठ् गुना बढि हुन्छ र ॥
(निर्लज्ज स्त्री हुँदैछन् क्वै भनौं कि युगधर्म त ।
कामना संयमी नारी धन्य हुन् भनि मान्नु छ ॥
संयमी शील नारीकै भरमा स्थिर विश्व छ)॥

स्त्रीहरूको भोजन दुई गुना, लज्जा चार गुना, साहस छः गुना र काम आठ गुना बढ़ी हुन्छ ॥१७॥

(विविध विषय शिक्षा भिन्नभिन्नै प्रसङ्ग
बुझिलिनु तिनि सारा अर्ति छन् सत्यसङ्ग ।
समय छ कुन कस्तो ग्राह्य छन् सोहि सम्झी
गरनु सफल होला काम जो पर्दछन् ती)॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तम् ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

स्त्री-जातिको स्वाभाविक दोष :

अनृतं साहसं माया मूर्खत्त्वमतिलोभिता ।
अशौचत्वं निर्दयत्वं स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः ।। १ ।।

झूठो बोल्नु, छल, छाँट, आँट, रिस, अशुद्धता ।
व्यर्थको खर्च, शृङ्गार, चुक्ली, कप्ट्याइँ, मूर्खता ।
लोभ, निर्दयता, स्त्रीका स्वाभाविक् दोष हुन् यि ता ।।
(कमल्को फूलझैं मुख् छ अमृतैसरि बोलि छ ।
छुराको धारझैं चित्त कस्ले स्त्री बुझ्न सक्दछ? ।।
पति पुत्रादि जो होऊन् चाहे घात् गर्न सक्दछन् ।
नारीको भित्री हृदय पूरा को बुझ्न सक्दछन् ? ।।
स्त्रीका चरित्र[१] कविले सक्दैनन् पूर्ण बुझ्न ता ।
तर भर छ संसारै जो छन् सत्-स्त्री पतिव्रता) ।।

असत्य बोल्नु, उत्ताउली हुनु, कपटी हुनु, मूर्खता, अत्यन्त लोभ, अपवित्र र निर्दयता स्त्रीहरूका स्वाभाविक दोष हुन् ।। १ ।।

पुण्यले पाइने कुरा :

भोज्ये भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्वरस्त्रियाम् ।
विभवे दानशक्तिश्च नाल्पस्य तपसः फलम् ।। २ ।।

---

१. शरत्पद्मोत्सर्व वक्क्रं वचश्च श्रवणामृतम् ।
हृदयं क्षुरधाराभं स्त्रीणां को वेद चेष्टितम् ।।
न हि कश्चित्प्रियः स्त्रीणामञ्जसा स्वशिखात्मनाम् ।
पतिं पुत्रं भ्रातरं वा घ्नन्त्यर्थे घातयन्ति च ।।
—(श्रीमद्भागवत ६/१८/४१-४२)।
स्त्रियाश्चरित्रं पुरुषस्य भाग्यम्, दैवो न जानाति कुतो मनुष्यः ?
विश्वासपात्रं न किमस्ति नारी । —(मणिरत्नमाला १९)

नारीका साथमा भोग, पाएमा खान सक्छ जो ।
द्रव्य हुँदा दान गर्न सक्नु चातुर्य हो ठूलो ॥

खान योग्य वस्तु भोजन गर्न सक्नु, रति गर्न सक्नु र सुन्दर स्त्री, ऐश्वर्य र दान गर्न सक्नु यी थोरै तपका फल होइनन् ॥ २॥

यहीँ स्वर्ग :

यस्य पुत्रो वशीभूतो भार्या छन्दानुगामिनी ।
विभवे यश्च सन्तुष्टस्तस्य स्वर्ग इहैव हि ॥३॥

आज्ञाकारी सुपुत्र छ पत्नी छे आफुमा वश ।
स्व- धनमा छ सन्तोष त्यसको यहिँ स्वर्ग छ ॥
(सबै अनित्य सम्झेर निर्वाण खोज्नु पर्दछ)॥

जसको पुत्र आज्ञाकारी छ र स्त्री इच्छा अनुसार चल्दछे तथा जसले ऐश्वर्यमा सन्तोष गर्दछ त्यसलाई स्वर्ग यहीं नैं छ ॥ ३॥

पुत्र, पिता, मित्र, स्त्री कस्ता हुनुपर्दछ ?

ते पुत्रा ये पितुर्भक्ताः स पिता यस्तु पोषकः।
तन्मित्रं यत्र विश्वासः सा भार्या यत्र निर्वृतिः ॥४॥

पुत्र हो त्यो पितृभक्त, पिता त्यो हो कि पाल्छ जो ।
मित्र हो जो छ विश्वासी, स्त्री हो जो सुख दिन्छि जो ॥

पुत्र तिनै हुन् जो पितृभक्त छन्, पिता त्यही हो जसले पालन गर्दछ, त्यही मित्र हो, जसको विश्वास छ र त्यही स्त्री हो जसमा सुख छ ॥४॥

लोकाचारे मित्रको भर नपर्नु :

परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत् तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥५॥

सन्मुखमा मीठो बोल्ने, पछाडि काम नास्दिने ।
विषाक्त पात्रको दूधझैं त्यो मित्र छ छाड्दिने ॥

पछाड़ि हुँदा काम बिगार्ने र सम्मुख हुँदा राम्रा कुरा गर्नेवाला यस्तो मित्रलाई[१] विषले भरिएको मुखमा दूध अडिएको घड़ालाई झैं छोड़िदिनुपर्छ ॥५॥

विश्वास कतै नखोल्नु :

न विश्वसेत् कुमित्रे च मित्रे वापि न विश्वसेत् ।
कदाचित् कुपितं मित्रं सर्वं गुह्यं प्रकाशयेत् ॥६॥

कुमित्र होस् कि सन्मित्र विश्वास हुन्न खोलनु ।
कदाचित् मित्र रिसाए गोप्य खोल्दछ सम्झनु ॥

कुमित्रमा विश्वास नगर्नु र मित्रमा पनि विश्वास गर्नु उचित छैन, किनकि कदाचित् मित्र क्रोधित भएमा सबै भेद प्रकट गरिदेओस् ॥६॥

कार्य सकेर मात्र प्रकाश गर्नु :

मनसा चिन्तितं कार्यं वाचा नैव प्रकाशयेत् ।
मन्त्रेण रक्षयेत् गूढं कार्यं चाऽपि नियोजयेत् ॥७॥

बुद्धिमान्‌ले काम गर्दा गरिसक्नु र कामले ।
प्रकाश गर्नु पहिल्यै नहाँक्नु मुख मात्रले ॥

मनले सोचेको कार्यलाई वचनले प्रकट नगर्नु, मन्त्रको समान त्यसको रक्षा गर्नु र गुप्त नै काम पनि गर्नु ॥७॥

तीनोटा दुःखहरू :

कष्टं च खलु मूर्खत्वं कष्टं च खलु यौवनम् ।
कष्टात् कष्टतरं चैव परगेहनिवासनम् ॥८॥

---

१. आपदि मित्र-परीक्षा, शूर-परीक्षा रणाङ्गणे भवति ।
विनये वंश-परीक्षा, स्त्रियः परीक्षा च निर्धने पुंसि ॥
—(सुभाषितरत्नभाण्डागार)॥

दुःख दिन्छ मूर्खताले बैंसले दिन्छ दुःख नै[१] ।
अर्काको घरमा बास गर्नु हो अझ दुःख नै[२] ॥

मूर्खताले निश्चय नै दुःख दिन्छ र यौवन (जवानी) ले पनि दुःख दिन्छ परन्तु अर्काको घरमा बस्नुभन्दा अरू दुःखदायी केही हुँदैन ॥८॥

यति चीज कहीं-कहीं मात्र पाइन्छन् :

शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।
साधवो न हि सर्वत्र चन्दनं न वने वने ॥९॥

मोती न सर्व हात्तीमा, मणि न गिरि सर्वमा ।
श्रीखण्ड न सबै वन्मा साधु न सर्व ठाउँमा ॥

सबै पर्वतहरूमा माणिक्य हुँदैन र मोती सबै हात्तीहरूमा पाइँदैन, साधुहरू सबै ठाउँमा मिल्दैनन् र सबै वनमा चन्दन पनि हुँदैन ॥९॥

पुत्रलाई ज्ञानी बनाऔं :

पुत्राश्च विविधाः शीलैर्नियोज्याः सततं बुधैः ।
नीतिज्ञाः शीलसंपन्ना भवन्ति कुलपूजिताः ॥१०॥

बुद्धिमान्ले पुत्रलाई अनेकौं सत्यशीलमा ।
लगाउनुहोस् सत्पुत्र पूजित हुन्छ लोकमा ॥

बुद्धिमान्हरूले पुत्रहरूलाई अनेक तरहका सुशीलतामा लगाउनू किनकि नीतिलाई जान्नेवाला यदि शीलवान् भएदेखि कुलमा पूजित हुन्छन् ॥१०॥

---

१. बैंसले पार्छ उन्मत्त मूर्खता पार्छ दुःख नै ।
जितेन्द्रिय छ जो धीर सुख पाउँछ त्यहि नै ॥
२. विराटका घर गई पञ्चपाण्डव द्रौपदी ।
छिपेर बसनु पर्दा दुःख सहे हुनन् कति? ॥

कर्तव्य पूरा नगरे मातापिता पनि शत्रुसमान हुन्छन्:

माता रिपुः पिता शत्रुर्बालो येन न पाठ्यते ।
सभामध्ये न शोभन्ते हंसमध्ये बको यथा ।।११।।

शत्रु हुन् ती पिता माता पढाउन्नन् त पुत्र जो ।
सभाका बीचमा शोभा पाउन्न अज्ञ पुत्र त्यो ।।

तिनकी माता शत्रु हुन् र पिता दुश्मन हुन् जसले आफ्ना बालकलाई पढ़ाउँदैनन्, यसकारण यी सभाका बीचमा शोभा पाउँदैनन् जस्तै हाँसहरूका बीचमा बकुल्लो ।।११।।

ऋणकर्ता पिता शत्रुर्माता च व्यभिचारिणी ।
नारी रूपवती शत्रुः पुत्रः शत्रुरपण्डितः[१] ।।१२।।

ऋण गर्ने पिता शत्रु, आमा जो व्यभिचारिणी ।
मूर्ख पुत्र कुलटा स्त्री सम्झनु शत्रुझैं यिनी ।।

ऋण गर्नेवाला पिता शत्रु हुन्, व्यभिचारिणी माता र सुन्दर स्त्री शत्रु हुन् र मूर्ख पुत्र वैरी हो ।।१२।।

पुत्र र शिष्यलाई के गर्नुपर्छ ?

लालनाद् बहवो दोषास्ताडनाद् बहवो गुणाः।
तस्मात्पुत्रं च शिष्यं च ताडयेन्न तु लालयेत् ।।१३।।

पुल्पुल्याहटमा दोष, वेश हो हपकाउनु ।
तस्मात् पुत्र शिष्यलाई कैल्यै न पुल्पुल्याउनु ।।
(किन्तु लालित्य बोलीले कर्तव्यमा लगाउनु) ।।

प्यारो गर्नाले धेरै दोष छन् र पिट्नाले धेरै गुण छन्, यसकारण पुत्र र शिष्यलाई दण्ड दिनु उचित छ, प्यारो गर्नु उचित छैन ।।१३।।

---

१. यो "**ऋणकर्ता पिता शत्रु........पुत्रः शत्रुरपण्डितः**" नामक एक श्लोक यसै पुस्तकको अध्याय ६ बाट यहाँ प्रसङ्ग अनुकूल भएकोले ल्याइएको हो ।

सधैं गरिरहनु पर्ने कुराहरू :

श्लोकेन वा तदर्धेन तदर्धार्धाक्षरेण च ।

अवन्ध्यं दिवसं कुर्याद् दानाध्ययनकर्मभिः ।।१४।।

एक श्लोक वा जत्ति होस् सधैं नै पढ्नु वेश छ ।

पढ्नु, दानादि सत्कर्म कैल्यै हुन्न नि छुट्न त ।।

एक श्लोक अथवा आधा श्लोक अथवा आधा श्लोकको आधा भए पनि प्रतिदिन पढ्नु उचित छ । यसप्रकार दान, विद्याध्ययन आदि कर्महरूले दिन बिताउनुपर्छ ।।१४।।

आफैलाई सन्ताप दिने कुराहरू :

कान्तावियोगः स्वजनापमानो

रणस्य शेषः कुनृपस्य सेवा ।

दरिद्रभावो विषमा सभा च

विनाग्निमेते प्रदहन्ति कायम् ।।१५।।

रोगी वृद्ध गरीबका समयमा स्त्रीको वियोगै भयो

आफ्नाबाट भयो अनादर अनी गोष्ठी अविवेकिको ।

सेवा दुष्ट नरेन्द्रको र रणमा हारीयका शत्रुले

पोल्छन् भित्र शरीर अग्निसरि नै बस्नू छ है धैर्यले ।।

स्त्रीवियोग, आफ्ना कुटुम्बद्वारा अनादर, दुष्ट राजाको सेवा, ऋणको शेष, दरिद्रता र मूर्खहरूको सभा हुन गयो भने बिना अग्निले नै शरीरलाई जलाउँदछन् ।।१५।।

नाश हुने कारणहरू :

नदी तीरे च ये वृक्षाः परगेहेषु कामिनी ।

मन्त्रीहीनाश्च राजानः शीघ्रं नश्यन्त्यसंशयः[१] ।।१६।।

---

१. लुब्धस्य नश्यति यशः पिशुनस्य मैत्री नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः।
विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यं राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य ।।
—(पञ्चतन्त्रम्)।

अर्काका घर डुल्ने स्त्री[१], वृक्ष नदी किनारको ।
राष्ट्राध्यक्ष विना मन्त्री हुन्छन् नाश अवश्य हो ।।
(राष्ट्रेशको सु-मन्त्री होस् सदा सत्योपदेशको ।
कुमन्त्रीको मन्त्रणाले कंशको शीघ्र मृत्यु भो) ।।

नदीका किनारको वृक्ष, अर्काका घर जाने स्त्री, मन्त्री बिनाको राजा, निश्चय छ कि शीघ्र नष्ट हुन्छन् ।।१६।।

आलस्योपहता विद्या परहस्ते गतं धनम् ।
अल्पबीजं हतं क्षेत्रं हतं सैन्यमनायकम्[२] ।।१७।।

विना नायक सेनाको, धन अन्यत्र हातको ।
बीउ कम्ति भई खेती, विद्या नाशिन्छ अल्छिको।।

कसको कुन बल ?

बलं विद्या च विप्राणां राज्ञः सैन्यबलं तथा ।
बलं वित्तं च वैश्यानां शूद्राणां च कनिष्ठिका ।।१८।।

विद्वान्को बल हो विद्या, राष्ट्रको बल सैन्य हो ।
व्यापारीको बल धन, सेवा हो बल सर्वको ।।

ब्राह्मणहरूको बल विद्या हो, त्यस्तै नै राजाहरूको बल सेना हो, वैश्यहरूको बल धन हो र शूद्रहरूको बल कालीगड़ी हो ।।१८।।

कस्ताले कस्तालाई त्याग्दछन् ?

निर्धनं पुरुषं वेश्या प्रजा भग्नं नृपं त्यजेत् ।
खगा वीतफलं वृक्षं भुक्त्वा ह्यभ्यागता गृहम् ।।१९।।

त्याग्छन् पैसा छैन ता कामिनीले
निर्-उद्योगी भूप त्याग्छन् प्रजाले ।

१. पेशा त्यस्तै भए डुल्नै पऱ्यो घर्घरमा तर ।
संयमी शीलवान् स्त्री त धैर्य राख्छन् सधैंभर ।।
(ब्राह्मण्का घरमा 'शैव्या' विराट्का घर द्रौपदी ।
बसेथे धर्म थामेर राखेथे दृढ सन्मति)।।

२. यो श्लोक अध्याय ६, श्लोक ७ बाट यहाँ प्रसङ्ग अनुकूल भएकोले राखिएको हो।

त्याग्छन् रित्तो वृक्षलाई चराले
खाई त्याग्छन् त्यो घरै पाहुनाले ।
(मित्रै त्याग्छन् स्वार्थि-कृतघ्नि जन्ले)।।

वेश्याले धनहीन मनुष्यलाई, रैतीले पराजित राजालाई, फलरहित वृक्षलाई पक्षीले र भोजन गरिसकेपछि पाहुनाले घरको त्याग गर्दछन् ।।१९।।

गृहीत्वा दक्षिणां विप्रास्त्यजन्ति यजमानकम् ।
प्राप्तविद्या गुरुं शिष्या दग्धारण्यं मृगास्तथा ।। २० ।।

विप्रले दक्षिणा पाई यजमान्लाइ त्याग्दछन् ।
विद्यार्थीले पढी सकी गुरुजीलाइ त्याग्दछन् ।।
मृगादिहरुले त्याग्छन् डढेका निरसी त वन् ।
(गृह नै त्याग्दछन् प्रौढ वैरागी ज्ञानि जो त छन्)।।

ब्राह्मणले दक्षिणा पाएपछि यजमानलाई, शिष्यले विद्या प्राप्त गरेपछि गुरुलाई र डढेलो लागेको वनलाई मृगहरूले त्यागिदिन्छन् ।।२०।।

कस्तो जुट्नु राम्रो हो ?

समाने शोभते प्रीती राज्ञि सेवा च शोभते ।
वाणिज्यं व्यवहारेषु स्त्री दिव्या शोभते गृहे ।। २१ ।।

समान जनमा प्रीति, सेवा सत्पात्रको गर ।
गर्नु सत्य व्यवहार, स्त्री होस् पतिव्रता घर ।।

बराबरीवालाहरूमा प्रीति शोभा दिन्छ र नोकरी राजाको शोभा दिन्छ, व्यवहारमा व्यापार र घरमा सुन्दर स्त्रीले शोभा दिन्छन्।। २१ ।।

(अकुलिन जति नारीका सबै दुष्-स्वभाव
बुझिकन चतुरो भै गर्नुहोस् काम-काज ।
कुपथ; सुपथ हेर्ने नीति चाणक्य यो छ
सुपथिक बनिएमा नित्य कल्याण मिल्छ)।।

।। इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तम् ।।

अथ तृतीयोऽध्यायः

सबै सम्पन्न मात्रै हुँदैनन् :

कस्य दोषः कुले नास्ति व्याधिना के न पीडिताः।
व्यसनं केन न प्राप्तं कस्य सौख्यं निरन्तरम् ।। १ ।।

निर्दोष कुलको को छ ? निरोगी मात्र हुन्छ को ?।
दुःख नपाउने को छ ? सुखी नित्य रहन्छ को ?
(यो सम्झी शान्त सन्तोषी भै बस्ने बुद्धिमान् उ हो)।।

कसका कुलमा दोष छैन र रोगले कसलाई पीड़ित गरेन, कसले दुःख पाएन र कसलाई बराबर सुख मात्र छ ? ।।१।।

परीक्षाका विषय :

आचारः कुलमाख्याति देशमाख्याति भाषणम्।
संभ्रमः स्नेहमाख्याति वपुराख्याति भोजनम् ।। २ ।।

आचार्‌ले कुल जानिन्छ देश जानिन्छ बोलिले ।
आदर्‌ले प्रीति जानिन्छ, भोजन् जानिन्छ देहले ।।

आचारले कुललाई बताउँछ र बोलीले देशलाई बताउँछ, आदरले प्रीतिलाई बताउँदछ र शरीरले नै भोजन जानिन्छ ।। २ ।।

कस्तालाई के-केमा लगाउने ?

सत्कुले योजयेत्कन्यां पुत्रं विद्यासु योजयेत् ।
व्यसनं योजयेच्छत्रुं मित्रं धर्मेण योजयेत् ।। ३ ।।

कन्या दिनु सत्-कुलमा विद्यामा पुत्र लाउनु ।
शत्रु लागोस् कुबाटोमा, सद्बुद्धि मित्रमा दिनु ।।

कन्या श्रेष्ठ कुललाई दिनु उचित छ, पुत्रलाई विद्या पढ़ाउनु उचित छ, शत्रुलाई दुःख दिनु उचित छ र मित्रलाई धर्मको उपदेश दिनु उचित छ ।। ३ ।।

सर्पभन्दा दुर्जनको भय ठूलो हुन्छ :

दुर्जनस्य च सर्पस्य वरं सर्पो न दुर्जनः ।
सर्पो दंशति काले तु दुर्जनस्तु पदे पदे ॥४॥

दुर्जन्भन्दा सर्प वेश, दुर्जन वेश हुन्न नै ।
क्वै बेला सर्पले टोक्ला, दुर्जन्ले टोक्छ छिन्छिनै ॥
सर्पको औषधी हुन्छ, औषधी हुन्न मूर्खको ॥

दुर्जन र सर्प यिनमा सर्प नै बेस हो, दुर्जन हैन, किनभने सर्पले बेला बखतमा मात्र डस्छ, तर दुर्जनले पाइला-पाइलामा दुःख दिन्छ॥४॥

सत्पात्रलाई सधैं आदर गरौं :

एतदर्थं कुलीनानां नृपाः कुर्वन्ति सङ्ग्रहम् ।
आदिमध्यावसानेषु न त्यजन्ति च ते नृपम् ॥५॥

विज्ञजन्ले त सत्पात्रलाई आदर गर्दछन् ।
सत्पात्रले जुनै बेला पनि मद्दत गर्दछन् ॥

राजाहरूले कुलीनहरूको संग्रह यस निमित्त गर्दछन् कि, ती आदि अर्थात् उन्नति, मध्य अर्थात् साधारण र अन्त अर्थात् विपत्तिमा पनि राजालाई छोड्दैनन् ॥५॥

साधुको स्वभाव :

प्रलये भिन्नमर्यादा भवन्ति किल सागराः ।
सागरा भेदमिच्छन्ति प्रलयेऽपि न साधवः ॥६॥

कोही बेला त समुद्र-सागर पनि चल्दछन् ।
तर साधुहरू नित्य स्वधर्ममैं ति बस्दछन् ॥
(परोपकार जो गर्छन् तिन्लाई साधु भन्दछन् ।
उपकार सके गर्लान् नदिई दुःख बस्दछन्) ॥

समुद्रले प्रलयका समयमा आफ्नो मर्यादा छोड्दछन् र सागरले भेदको इच्छा राख्दछन् परन्तु साधुहरूले प्रलय हुँदा पनि आफ्नु मर्यादालाई छोड्दैनन् ॥६॥

मूर्खदेखि टाढा हुनु :

मूर्खस्तु परिहर्तव्यः प्रत्यक्षो द्विपदः पशुः ।
भिनत्ति वाक्यशल्येन अदृशं कण्टकं यथा ॥७॥

मूर्खदेखि हुनू टाढा, मूर्ख हुन्छन् पशुसरि ।
घोंच्छन् वाक्रुपि काँढाले, काँढाले अन्धमा सरि॥

मूर्खलाई टाढ़ा गर्नु उचित छ यसकारण कि देखनमा नै त्यो मनुष्य हो, यथार्थमा हेर्दा त्यो दुइखुट्टे पशु हो र वाक्यरूपी काँढ़ाले छेड्दछ, जस्तै अन्धालाई काँढ़ाले ॥७॥

ज्ञानवान् हुनु नै मानवता हो :

रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः ।
विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥८॥

जन्मोस् सत्कुलमा किन्तु तर जो ज्ञान हीन छ ।
पलॉश फूल काम् लाग्छ[१], मूर्ख पुत्र बिकाम छ ॥

सुन्दरता, तरुणता र ठूला कुलमा जन्म भए पनि विद्याहीन पुरुष गन्ध नभएको पलाँशको फूलको समान शोभा दिंदैन ॥८॥

कसको केले शोभा[२] ?

कोकिलानां स्वरो रूपं स्त्रीणां रूपं पतिव्रतम्।
विद्या रूपं कुरूपाणां क्षमा रूपं तपस्विनाम् ॥९॥

---

१. मूलमा-'गन्धविहीन भएकोले पलॉशको फूल, बेकारमा गणना गरिएको छ, तर फूलको केशरी बनाउनमा प्रयोग गरिन्छ भने फल, पातहरू पनि विभिन्न औषधीमा काम आउँछन् । फूल पवित्रतामा नै गनिन्छ । यद्यपि फूलमा सुगन्ध हुनु नै पूर्ण गुण हो । यसर्थ ग्रन्थकर्ताले सुगन्ध विहीन फूलको उपमा दिनु भएको हो ।

२. पयसा कमलं कमलेन पयः, पयसा कमलेन विभाति सरः
मणिना बलयं बलयेन मणिर्, मणिना बलयेन विभाति करः।
शशिना च निशा निशया च शशी, शशिना निशया च विभाति नभः
भवता च सभा सभया च भवान्, भवता सभया च सदस्यगणः ॥
—(समयोचितपद्यमालिका)॥

स्वर शोभा कोइलीको, स्त्रीको शोभा सुशील हो ।
विद्या शोभा नराम्राको, क्षमा शोभा तपस्वीको ।।

कोइलीको शोभा स्वर हो; स्त्रीहरूको शोभा पतिव्रत्य हो, कुरूपहरूको शोभा विद्या हो र तपस्वीहरूको शोभा क्षमा हो ।।९।।

त्याज्य कुराहरू :

त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ।।१०।।

कुलका निम्तिमा यौटा, कुल गाउँ निमित्तमा ।
देशका निम्तिमा गाउँ, त्याग्नू पृथ्वी स्व-निम्तिमा ।।
(सत्य अर्ति नलिएर व्यास विदुर आदिका ।
धृतराष्ट्रजिले यौटा दुर्योधन न त्याग्दिँदा ।।
आफ्ना सबै इष्टमित्र, सय पुत्र समेतका ।
अठ्ठार हजार 'अक्षौ-हिणी'को मृत्यु भो बरा!)।।

कुलका लागि एउटालाई छोड़िदिनु, गाउँका लागि कुलको त्याग उचित छ, देशका लागि गाउँलाई र आफ्नू लागि पृथ्वीलाई अर्थात् सबैको त्याग गरिदिनु उचित छ ।।१०।।

कुन कुराले केबाट बचिन्छ ?

उद्योगे नास्ति दारिद्र्यं जपतो नास्ति पातकम् ।
मौने च कलहो नास्ति नास्ति जागरिते भयम् ।।११।।

दरिद्री हुन्न उद्योगी, पाप कट्दछ जप् गरे ।
जागा रहे डर हुन्न, झगडा हुन्न मौनले ।।

उद्योग गरेमा दरिद्रता रहँदैन, जप गरिरहनेलाई पाप हुँदैन, नबोली रहेदेखि झगड़ा हुँदैन, नसुती रहे भय (डर) हुँदैन ।।११।।

अति गर्नु योग्य हुँदैन :

अति रूपेण वै सीता अति गर्वेण रावणः ।
अतिदानाद् बलिर्बद्धो ह्यति सर्वत्र वर्जयेत् ।।१२।।

लङ्केशको मरण भो अति गर्व गर्दा
सीताजिको हरण भो अति रूप हूँदा[१] ।
बन्धन् परे बलि अतीशय दान गर्दा
जेमा हओस् हित छ है अति गर्न छाड्दा ।।

अति सुन्दरी हुनाले सीता हरिइन्, धेरै गर्व (घमण्ड) गर्नाले रावण मारियो, अति दान गर्नाले बलिलाई बाँधिनु पऱ्यो, यसकारण अतिलाई सबै स्थानमा छोड़िदिनु उचित छ ।।१२।।

कुन कुराले केको लाभ ?

कोहि भारः समर्थानां कि दूरं व्यवसायिनाम् ।
को विदेशः सुविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ।।१३।।

शक्तिवान्लाइ के भारी? के टाढा तत्पर छ जो ?
विद्वान्लाई विदेश कुन् ? मीठो बोले पराई को?।।

समर्थलाई कुन वस्तु भारी (गह्रौं) छ काममा तत्पर रहनेलाई के टाढ़ा छ, सुन्दर विद्या भएकालाई कुन विदेश हो र प्रिय बोल्नेहरूलाई अप्रिय को छ? ।।१३।।

सत्पुत्रबाट लाभ :

एकेनाऽपि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।
वासितं तद्वनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं[२] यथा ।।१४।।

---

१. **लक्ष्मणको सत्य वाक्य न मान्दा हरिइन् सिता-**
मात्रुपर्छ प्रिय वाक्य विश्वासी र हितैषिका ।।
गर्भिणी शुकीको हेला गर्नाले गर्भिणी हुँदा ।
वन्मा बस्नु पऱ्यो सीता हेला न गर्नु कोहिका ।।
रावणको मृत्यु भयो आशा गर्दा परस्त्रिमा ।
विभिन्न कारण जुट्छन् जस्को होस् नाश कालमा ।।

२. नागो भाति मदेन कं जलरुहैः, पूर्णेन्दुना शर्वरी
शीलेन प्रमदा जवेन तुरगो, नित्योत्सवैर्मन्दिरम् ।
वाणी व्याकरणेन हंसमिथुनैः नद्यः सभा पण्डितैः
सत्पुत्रेण कुलं नृपेण वसुधा, लोकत्रयं विष्णुना ।। —(पञ्चरत्न) ।

सुगन्ध वृक्ष यौटैले वनै सुगन्ध पार्दछ ।
सत्पुत्र छ त यौटैले कुलै मान बढाउँछ ॥

एउटा मात्र पनि राम्रो वृक्षबाट जसमा सुन्दर फूल र गन्ध छ, त्यसले पूरा वन सुवासित हुन्छ, जस्तै सुपुत्रले कुल ॥१४॥

एकेनाऽपि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन साधुना ।
आह्लादितं कुलं सर्वं यथा चन्द्रेण शर्वरी[1]॥१५॥

विद्वान् सत्पुत्र यौटैले कुलै आनन्द पार्दछ ।
शुक्लका चन्द्र यौटैले रात्री उज्ज्वल गर्दछ ॥

एउटा सुकेको वृक्ष आगाले दन्किनाले त्यो वन त्यस्तै जल्दछ, जस्तै कुपुत्रले कुल ॥१५॥

के काम धेर पुत्रले ?

[2]एकोऽपि गुणवान् पुत्रो निर्गुणैश्च शतैर्वरः ।
एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति न च तारा सहस्रशः ॥१६॥

यौटै सद्गुणि पुत्र होस् कुगुणका के काम धेर् पुत्रले
दिन्नन् पूर्णतया प्रकाश कहिल्यै ताराहरू धेरले ।
रात्री उज्ज्वल हुन्छ एक् उदित भै ती शुक्लका चन्द्रले
(सत्पुत्र्यर्थ नियम् छ दम्पति बसुन् पैल्यै सदाचारले)॥

विद्यायुक्त एउटा मात्र सुपुत्रले सबै कुल यसरी आनन्दित हुन्छ, जस्तै चन्द्रमाले रात्रि ॥१६॥

मूर्ख पुत्रबाट हानि :

एकेन शुष्कवृक्षेण दह्यमानेन वन्हिना ।
दह्यते तद्वनं सर्वं कुपुत्रेण कुलं यथा[3] ॥१७॥

---

१. अङ्गेन गात्रं नयनेन वक्त्रं, न्यायेन राज्यं लवणेन भोज्यम् ।
धर्मेण हीनं खलु जीवितं च, न राजते चन्द्रमसा विना निशा ॥

२. यो श्लोक अध्याय ४ श्लोक ५ बाट यहाँ प्रसङ्ग अनुकूल भएकोले ल्याइएको हो।

३. दुर्मन्त्रान्नृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात् सुतो लालनात्
विप्रोऽनध्ययनात् कुलं कुतनयात्, शीलं खलोपासनात् ।
मैत्री चाऽप्रणयात् समृद्धिरनयात्, स्नेहः प्रवासाश्रयात्
ह्रीर्मद्यादनवेक्षणादपि कृषिः, त्यागात् प्रमादाद्धनम् ॥ —(सुभाषितरत्नभाण्डागार)॥

सुकेको वृक्ष यौटैले सारा वन डढाउँछ ।
मूर्ख पुत्र हुन गए कुलै नाश गराउँछ ।
धेरै छोराहरू भए झन् चिन्ता पर्न सक्दछ ॥

एउटा मात्र पनि राम्रो वृक्षबाट जसमा सुन्दर फूल र गन्ध छ, त्यसले पूरा वन सुवासित हुन्छ, जस्तै सुपुत्रले कुल ॥१७॥

किं जातैर्बहुभिः पुत्रैः शोकसन्तापकारकैः ।
वरमेकः कुलालम्बी यत्र विश्रम्यते कुलम् ॥१८॥

शोक सन्ताप पार्छन् ता के गर्नु ? धेर पुत्रले ।
गर्दछ कुलकै रक्षा यौटै होस् त सुपुत्रले ॥
(होश राख्नु छ पैल्यै नै जन्मे के पछुताउनु ?
धेरै पुत्र भै सकेमा मेलमिलाप राखनु) ॥

शोक सन्ताप उत्पन्न गर्ने धेरै पुत्र भएर के गर्ने ? विश्राम दिनेवाला एउटै पुत्र श्रेष्ठ छ, जसद्वारा कुलले विश्राम पाउँछ ॥१८॥

[१]मूर्खश्चिरायुर्जातोऽपि तस्याज्जातान्मृतो नरः ।
मृतस्तु चाल्पदुःखाय यावज्जीवं जडो दहेत् ॥१९॥

नजन्मोस् बेवकुफ् पुत्र जाओस् कि शीघ्र नै मरी ।
मर्नाले क्षणिक दुःख, बाँचे दुःख सधैंभरि ॥
(तेस्तै परे धैर्यसाथ बस्नु सम्झेर ॐहरि) ॥

मूर्ख व्यक्ति चिरंजीवी हुनुभन्दा उत्पन्न हुनासाथ जो मरिगयो त्यो श्रेष्ठ छ । यसको कारण यो हो कि मरेको थोरै दुःखको कारण छ । मूर्ख जबसम्म जिउँदो रहन्छ तबसम्म जलाइरहन्छ ॥१९॥

पितामाताको कर्तव्य :

लालयेत् पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि ताडयेत् ।
प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥२०॥

१. यो श्लोक अ.४ श्लोक ७ को हो, यहाँ प्रसङ्ग अनुकूल भएकोले ल्याइएको हो।

प्यार गर्नु पाँचवर्ष, सत्-शिक्षा दिनु पन्ध्रतक् ।
सोह्र वर्ष पुग्यो पुत्र तब सम्झनु मित्रवत् ।।
(ताडनारूपले हैन अर्ति ता दिनु हर्बखत्) ।।

पुत्रलाई पाँच वर्षसम्म पुल्पुल्याउनु, त्यसपछि दश वर्षसम्म पिटपाट पार्नु र सोह्र वर्षको भएपछि पुत्रसँग मित्रसमान व्यवहार गर्नु ॥२०॥

लक्ष्मी बस्ने स्थान :

मूर्खा यत्र न पूज्यन्ते धान्यं यत्र सुसज्जितम् ।
दाम्पत्ये कलहो नास्ति तत्र श्रीः स्वयमागता ।।२१।।

दम्पति छन् जहाँ स्नेही, जहाँ छ अन्न सञ्चय ।
मूर्ख अग्र जहाँ छैनन् लक्ष्मी बस्छिन् त्यहाँ बुझ!।।
पूजिन्छन् पूज्य छन् जाहाँ लक्ष्मी स्थिर त्यहीँ बुझ!।।

जहाँ मूर्खको पूजा हुँदैन, जहाँ अन्न सञ्चित रहन्छ र जहाँ स्त्री पुरुषको झगड़ा हुँदैन, त्यहाँ लक्ष्मी स्वयं आएर निवास गर्दछिन् ॥२१॥

(सब सुमति हउन् स्त्री विश्वमैं हुन्छ शान्ति
जगत जननि-स्त्री हुन् शिक्षिका मूल हुन् ती ।
नर पनि शुभमार्गी भै रहुन् विश्वमा नै
तब सकल विमान-स्वच्छ भै चल्दछन् नै)।।

।। इति तृतीयोऽध्यायः समाप्तम् ।।

अथ चतुर्थोऽध्यायः

गर्भदेखिकै आउने कुरा :

आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च ।
पञ्चैतानि हि सृज्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनः ॥१॥

आयु, कर्म, धन, विद्या, मरण पाँच यी सब ।
लेखिन्छन् गर्भमैं किन्तु सत्य कर्म सधैं गर ॥

यो निश्चय छ कि आयु, बल, कर्म, धन, विद्या र मरण यी पाँचै चीज जब जीव गर्भमा नै रहन्छ त्यतिखेर नै लेखिदिएको हुन्छ ॥१॥

सधैं सत्सङ्ग गरौं :

साधुभ्यस्ते निवर्तन्ते पुत्रा मित्राणि बान्धवाः ।
ये च तैः सह संसर्गस्तद्धर्मास्सुकृतं कुलम् ॥२॥

बान्धव मित्र पुत्रादि गरुन् सज्जन सङ्गत ।
सत्सङ्ग पुण्यले गर्दा कुलै लाग्छन् नि सत्पथ ॥

पुत्र, मित्र, बन्धु यी साधु सज्जनहरूदेखि निवृत्त हुन्छन् र जसले यिनको सेवन गर्छ, उसका पुण्यले उसका कुल सुकृत हुन्छन् ॥१॥

सज्जनको सङ्गतबाट लाभ :

दर्शन–ध्यानसंस्पर्शैर्मत्स्यी कुर्मी च पक्षिणी ।
शिशुं पालयते नित्यं तथा सज्जनसङ्गतिः[1] ॥३॥

---

१. जाड्यं धियो हरति सिंचति वाचि सत्यं
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिम्
सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥ —(नीतिशतक २३)।

वाञ्छा सज्जनसङ्गमे परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता
विद्यायां व्यसने स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद्भयम् ।
भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिःखले-
स्वेते येषु बसन्ति निर्मल गुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः ॥

देख्नू, ध्यान, छुनू गरेर कछुवा माछा चरा आदिले
बच्चा पालन गर्दछन् यहिसरी सज्जन् सुहृद् विज्ञले ।
दिन्छन् ज्ञान सुमार्गको मनुजमा कल्याण होओस् भनी
सज्जन्को गरनू छ सङ्गत सदा जिज्ञासु प्रेमी बनी ।।

माछो, कछुवा र पक्षी यी दर्शन, ध्यान र स्पर्शले जस्तै केटाकेटी-हरूलाई सधैंभरि पाल्दछन्, त्यस्तै नै सज्जनहरूको संगति छ।। ३ ।।

मौकामा नै सत्कर्म गरौं :

यावत् स्वस्थो ह्ययं देहो यावन्मृत्युश्च दूरतः ।
तावदात्महितं कुर्य्यात्प्राणान्ते किं करिष्यति ।।४।।

उमेरै र निरोगीमैं हित काम् गर्नुपर्दछ ।
वृद्ध निर्बलमा बाह्य कर्म के गर्न सक्दछ ? ।।

जबसम्म यो शरीर निरोग छ र जैलेसम्म मृत्यु टाढ़ा छ त्यति बेरसम्म पुण्य (हित हुने काम) आदि गर्नु उचित छ, प्राणको अन्त्य भएपछि कसले के गर्छ? ।।४।।

कुन बेला के गर्नुपर्दछ ?

[१]उपसर्गेऽन्यचक्रे च दुर्भिक्षे च भयावहे ।
असाधुजनसंपर्के यः पलायति स जीवति ।।५।।

पर्दामा अनिकाल, दुष्टसँगमा बस्नै परेमा जहाँ
भैगो आक्रमणादि शत्रुहरूको, ठूलो उपद्रवो हुँदा ।
भाग्छन् जो जन होश राखिकन, आफ्नो देह रक्षा गर्‍यो
बस्ला होश नराखि त्यो जन भने सङ्कष्टमा नै पर्‍यो ।।

उपद्रो भएमा, शत्रुले आक्रमण गरेमा, डरलाग्दो अनिकाल परेमा र दुष्ट मनुष्यको संगत हुँदा जो भाग्दछ त्यही मनुष्य जीवित रहन्छ ।।५।।

---

२. "उपसर्गे.......जीवति" र "धमार्थ......केवलम्" यी दुई श्लोकहरू अध्याय ३, श्लोक १९-२० बाट यहाँ ल्याइएका हुन् ।

कस्ताको जन्म व्यर्थ छ? :

धर्मार्थ काममोक्षेषु यस्यैकोऽपि न विद्यते ।
तस्मात् जन्मनि मर्त्येषु मरणं तस्य केवलम् ॥६॥

धर्म अर्थ काम मोक्ष केही साधन् गरेन जो ।
जीवन ब्यर्थ हो, सार्थक् मोक्ष साधन मुख्य हो ॥

धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष यसमा जसले कुनै एक पनि प्राप्त गरेन त्यस मनुष्यको जन्म हुनुको फल मरण मात्र भयो ॥६॥

विद्याको महिमा :

कामधेनुगुणा विद्या ह्यकाले फलदायिनी ।
प्रवासे मातृसदृशी विद्या गुप्तधनं स्मृतम् ॥७॥

कामधेनु र माताझैं जहीं होस् जहिले पनि ।
सत्-विद्या[१]ले फल दिन्छ, गोप्य धन त यै छ नि ॥

विद्यामा कामधेनुको समान गुण छ, यसकारण अकालमा फल दिन्छ, विदेशमा माता समान छ त्यसैले विद्यालाई गुप्त धन भनिएको छ ॥७॥

---

१. नहि विद्यासमो बन्धु:, न च व्याधिसमो रिपु: ।
न चाऽपत्यसम: स्नेहो, न च दैवात् परं बलम् ॥ —(चाणक्यशतकम्)॥
विद्या ददाति विनयं विनयाद् याति पात्रताम् ।
पात्रत्वाद् धनमाप्नोति धनाद् धर्मस्तत: सुखम् ॥ —(हितोपदेश) ॥
मातेव रक्षति पितेव हितं नियुंक्ते,
कान्तेव चाभिरमयत्यपनीय खेदम् ।
कीर्तिं तनोति वितनोति च दिक्षु लक्ष्मीं,
किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या ॥ —(भोजप्रबन्ध ५)
न चौरहार्यं न च राजहार्यं, न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि ।
व्यये कृते वर्द्धत एव नित्यं, विद्याधनं सर्वधन-प्रधानम् ॥—(नीतिशतकम्)।
विद्या भै विनयादि छैन जसमा उल्टै अहंकार छ
विद्या पाइ विवाद गर्दछ भने, जान्नू उही हो खल ।
विद्या द्रव्य र शक्ति भै अरुमहाँ पीडा दिने गर्छ जो
जत्ती वैभव होस् परन्तु उसले कल्याण पाउन्न त्यो ॥

सन्ताप बढाउने कुराहरू :

कुग्रामवासः कुलहीनसेवा
कुभोजनं क्रोधमुखी च भार्या ।
पुत्रश्च[१] मूर्खो विधवा च कन्या
विनाग्निना षट् प्रदहन्ति कायम् ॥८॥

कुग्रामको वास र नीच सेवा, अशुद्ध खाना र रिसाहि भार्या ।
पट्मूर्ख छोरो विधवा छ पुत्री, आगोविना देह जलाउँछन् नि ॥
(कुग्रामको वास र नीच सेवा, कुभोजनादीहरू छाड्नु मिल्ला?
दुष्-पुत्र, 'पुत्री-विधवा' कुपत्नी, भए त प्राक्कर्म बुझ्नु नजाती ॥

नराम्रो गाउँको बास, नीच कुलको सेवा, कुभोजन, झगडा गर्ने स्त्री, मूर्ख पुत्र, विधवा छोरी, यी छःले विना अग्निले नै शरीरलाई जलाउँछन् ॥८॥

गुणविहीन छोराको के काम ?

किं तया क्रियते धेन्वा या न दोग्ध्री न गुर्विणी ।
कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न भक्तिमान् ॥९॥

के होस् काम न ब्याउँछिन् अनि कहाँ दिन्छिन् र के दूध झन्?
त्यस्ती गाइ त पालना गरि कहाँ हुन्थ्यो र के लाभ कुन्?
तेस्तै पुत्र न भक्ति गर्छ हरिको विद्वान् पनी छैन जो
त्यस्तो पुत्र छ ब्यर्थ, किन्तु पछिको सन्तानको मात्र हो ॥
(बूढी गाई कसोरि ब्याउनु हरे ! के दूध दिन्छिन् बरा !
इच्छा गर्दछ को ? कुपुत्र, तर हा! हुन्छन् कुनै आबरा!।
पाल्नूपर्छ दया गरेर यहि हो निःस्वार्थ कर्तव्यता
सञ्चित् कर्म त भोग्नुपर्छ सबले यस्तै त हो बाध्यता !)॥

---

२. कुपुत्रे नास्ति विश्वासः कुभार्यायां कुतो रतिः ।
कुराज्ये निर्वृतिर्नास्ति, कुदेशे नास्ति जीविका ॥ —(सुभाषित सङ्ग्रह)॥

त्यस गाईबाट के लाभ जसले न दूध दिन्छ म गर्भिणी हुन्छे र यस्तो पुत्र भएर के लाभ जो न विद्वान् भयो न भक्त भयो ॥ ९ ॥

शान्ति दिने कुराहरू :

संसार-तापदग्धानां त्रयो विश्रान्तिहेतवः ।
अपत्यं च कलत्रं च सतां सङ्गतिरेव च ॥१०॥

भवाग्नि ताप जनका शान्तिका स्थान तीन छन् ।
पत्नी र पुत्र सत्सङ्ग साथै सद्भक्ति ज्ञान हुन् ॥
(अन्ततः मूल शान्ति हो प्रौढ वैराग्य राख्नु मन्)॥
(व्यभिचारिणी पत्नी र कुपुत्र र कुसङ्गत ।
भवाग्निका मूल ताप यीभन्दा अरू कुन् छ त?)॥

संसारका तापले जलिरहेका पुरुषहरूको विश्रामको हेतु तीन छन्-पुत्र, स्त्री र सज्जनहरूको संगति ॥१०॥

ताप दिने कुराहरू :

सकृज्जल्पन्ति राजानः सकृज्जल्पन्ति पण्डिताः ।
सकृत्कन्याः प्रदीयन्ते त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥११॥

राष्ट्रेश, विज्ञ जनले बुझि एकपल्ट
बोल्छन् अकाट्य प्रिय सत्य कुरा चुनेर ।
एक्पल्ट कन्या दिनु[१] हो विधि शास्त्रमूल
छन् भेद क्यै वय रुची समयानुकूल ॥

---

१. विवाह विधि मात्र भै पति मरी, संभोग् विनाकी छँदी
नारी जो कि अछेद्य योनि, पतिको आसक्ति गर्दी हुँदी ।
यस्तीको त पुनर्विवाह गरने सङ्केत छन् शास्त्रमा
पाउन् सत्पति नै र 'हेय' नगरौं स्वेच्छा सुहृद् विज्ञमा !?।।
अनाचारी स्वामी मिलनु अति दुर्भाग्यवश हो,
सके शिक्षा गर्दै गरनु पति सेवा उचितको ।
अभक्षादी त्याग्नू जपनु 'शिव ॐ' भित्र मनमा
नहोऊ दिग्दारी विचलित नहौ सत्य-पथमा ।।

राजाहरूले एकपल्ट मात्र आज्ञा दिन्छन्, विद्वान्हरू एकपल्ट मात्र बोल्दछन् । कन्याको दान एकपल्ट मात्र हुन्छ, यी तीनै कुरा एकपल्ट मात्र हुन्छन् ॥११॥

के काम गर्दा कति जना साथी ?

एकाकिना तपोद्वाभ्यां पठनं गायनं त्रिभिः ।
चतुर्भिर्गमनं क्षेत्रं पञ्चभिर्बहुभी[1] रणम् ॥१२॥

तप् गर्नु एक्लै, दुई हुन् त पढ्दा
जत्ती हउन् खेति र गान गर्दा ।
हिंड्दा हउन् चार र युद्ध गर्दा-
धेरै हउन् साथि त चित्त मिल्दा ॥

एक्लै तप गर्नू, दुई मिलेर पढ्नू, तीन मिली गाना गाउनु, चारजना मिलेर बाटो हिंड्नू, पाँच मिलेर खेती गर्नू र धेरैले युद्ध गर्दा राम्रोसँग हुन्छ ॥१२॥

भार्या यस्ती हउन् :

सा भार्या या शुचिर्दक्षा सा भार्या या पतिव्रता ।
सा भार्या या पतिप्रीता सा भार्या सत्यवादिनी[2]॥१३॥

शुद्धाचारी, पतिव्रता, प्यारी छ पतिको त जुन् ।
चतुरी सत्य बोल्ने छे; ती भार्या लक्ष्मी रूप हुन् ॥

---

१. पञ्चभिः सह गन्तव्यं, स्थातव्यं पञ्चभिः सह ।
पञ्चभिः सह वक्तव्यं, न दुःखं पञ्चभिः सह ॥—(सुभाषितरत्नभाण्डागारम्)

२. सा भार्या या प्रियं ब्रूते, स पुत्रो यत्र निर्वृतिः ।
तन्मित्रं यत्र विश्वासः, स देशो यत्र जीव्यते ॥—(सुभाषितरत्नभाण्डागारम्)।

पतिव्रता नारीहरूको गरिमा

सीता शैव्या च सावित्री गान्धारी दमयन्ती च ।
एते पञ्च स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम् ॥
सम्झिदा जसको नाम महापातक नास्दछन् ।
ती नारीहरुमा हामी नित्य प्रणाम गर्दछौं ॥

(सु-भार्या पाउनु आफ्नो पूर्वकै पुण्य कर्म हुन् ॥
सुपत्नी देवीको निम्ति प्रार्थना स्तुति मन्त्र छन्[१])॥

त्यही पत्नी हो जो पवित्र चतुर छ, त्यही स्त्री हो जो पतिव्रता छ। त्यही पत्नी हो जसमा पतिको प्रीति छ, त्यही भार्या हो जो साँचो बोल्दछे, अर्थात् दान, मान, पालन, पोषणका योग्य छे ॥१३॥

के नभए के शून्य ?

अपुत्रस्य गृहं शून्यं दिशोशून्यस्त्ववान्धवाः ।
मूर्खस्य हृदयं शून्यं सर्वशून्यं दरिद्रता ॥१४॥

बन्धुहीन दिशा शून्य, घर सत्पुत्र हीनको ।
मूर्खको हृदय शून्य, दारिद्र्य सर्व शून्य हो ॥
(ज्ञन् मुख्य चित्तमा शून्य ब्रह्मज्ञान विहीन हो)॥

अपुत्रको घर शून्य हुन्छ र बन्धु नहुनेको दिशा शून्य हुन्छ, मूर्खको हृदय शून्य हुन्छ, सबैभन्दा शून्य दरिद्रता हो ॥१४॥

कसलाई केको विष ?

अनभ्यासे विषं शास्त्रमजीर्णे भोजनं विषम् ।
दरिद्रस्य विषं गोष्ठी वृद्धस्य तरुणी विषम् ॥१५॥

अभ्यास छाडे विषझैं छ शास्त्र
अजीर्णले भोजन हुन्छ वीष ।
दरिद्रलाई परिवार वीष
असक् बुढाको तरुणी छ वीष ॥

बिना अभ्यासले विद्या विष हुन्छ, अजीर्णमा भोजन विष हुन्छ, दरिद्रहरूको सभा विष हुन्छ, र वृद्धहरूलाई युवती विषजत्तिकै हुन्छे ॥१५॥

---

१. पत्नीं मनोरमां देहि मनोवृत्तानुसारिणीम् ।
तारिणीं दुर्गसंसारसागरस्य कुलोद्भवाम् ॥ —(अर्गलास्तोत्रम् २४) ।

त्याज्य कुराहरू :

त्यजेद् धर्मं दयाहीनं विद्याहीनं गुरुं त्यजेत् ।
त्यजेत्क्रोधमुखीं भार्यां निःस्नेहान्बान्धवांस्त्यजेत् ।। १६ ।।

छैनन् दया धर्म बुझेर त्याग्नु
सत्-ज्ञान्‌विनाको गुरुलाइ त्याग्नु[१]।
क्रोधी मुखाले छ त पत्नि त्याग्नु
निर्मायाका छन् त ती बन्धु त्याग्नु ।।

(कु-स्त्री परी त्याग्नु उपाय दुःखै, कुस्त्री परीयो त कुभाग्य आफ्नै।
स्त्री त्याग्नुभन्दा घर छाडि आफै, कोही हिंडेछन् हरि भज्छु भन्दै)।।

दयारहित धर्मलाई छाड़िदिनु उचित छ, विद्याहीन गुरुलाई त्याग गर्नु उचित छ, जसका मुखबाट क्रोध प्रकट हुन्छ यस्ती स्त्रीलाई अलग गर्नु उचित छ र प्रीति नभएका बन्धुहरूको[१] त्याग गर्नु उचित छ ।। १६ ।।

---

१. गुरुर्न स स्यात् स्वजनो न स स्यात्, पिता न स स्याज्जननी न सा स्यात् ।
दैवं न तत्स्यान्न पतिश्च स स्यान्न मोचयेद्यः समुपेतमृत्युम् ।।
—(श्रीमद्‌भा. ५/५/१८)।।

बहवो गुरवः सन्ति शिष्यवित्तोपहारकाः ।
विरलाः गुरवः सन्ति शिष्यसंतापहारकाः ।।

गुरु ति हैनन् न ति बान्धवै हुन्, न ती पिता हुन् जननी न ती हुन् ।
ती देव हैनन्, पति ती गनिन्नन् जो मुक्तिदायी उपदेश दिन्नन् ।।

पिता हिरण्यकशिपु त्यागे प्रह्लाद भक्तिले ।
शुक्राचार्य गुरुलाई त्यागे श्री बलि त्यागिले ।।
त्यागे भरतले माता कैकेयीलाइ नै पनि ।
रावणादि बन्धु त्यागे श्री विभीषणले पनि ।
धर्महीन पतिलाई त्याग्ने छन् धेर स्त्री पनि ।।

१. राजा घृणी ब्राह्मणः सर्वभक्षी, स्त्री चाऽवशा दुष्टबुद्धिः सहायः ।
प्रेष्यः प्रतीपोऽधिकृतः प्रमादी, त्याज्या इमे यश्च कृतं न वेत्ति ।।
—(सुभाषितरत्न भाण्डागार)।।

जीर्ण हुने कारण :

अध्वा जरा मनुष्याणां वाजिनं बन्धनं जरा ।
अमैथुनं जरा स्त्रीणां वस्त्राणामातपो जरा ॥१७॥

मनुष्य धावा गरि दौडि राख्दा
घोडा बुढो बाँधिरहेर राख्दा ।
सङ्गम्‌विना शीघ्र बुढी स्त्री हुन्छिन्
(छिन् ब्रह्मचारीणि सशक्ति हुन्छिन्)
धेरै सुके वस्त्र त जीर्ण हुन्छन् ॥

मनुष्यलाई बाटो बुढ़ौती हो, घोड़ालाई बाँधिराख्नु बुढ्याइँ हो, स्त्रीहरूलाई अमैथुन बुढ़ापा हो र कपड़ालाई घाम वृद्धता हो ॥१७॥

चिन्तनीय कुराहरू :

कः कालः कानि मित्राणि को देशः कौ व्ययागमौ ।
कस्याहं का च मे शक्तिरिति चिन्त्यं मुहूर्मुहूः ॥१८॥

के गर्नुपर्छ कुन् बेला ? को मित्र[२] कुन देश हो ?
आय-व्यय? म कस्को हुँ? स्व-शक्ति नित्य सोच्नु यो॥

कुन कालमा के गर्नुपर्छ, मित्र कुन हो, देश कुन हो, लाभ हानि के हो, कसको म हुँ, ममा के शक्ति छ, यी सबै विचार गर्नु योग्य छन् ॥१८॥

समदर्शी बनौं :

अग्निर्देवो द्विजातीनां मुनीनां हृदि दैवतम् ।
प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनां सर्वत्र समदर्शिनः ॥१९॥

---

२. मित्रं स्वच्छतया रिपुं नयबलैर, लुब्धं धनैरीश्वरम्
कार्येण द्विजमादरेण युवतिं, प्रेम्णाऽशनैर्बान्धवान् ।
अत्युग्रं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिः मूर्खं कथाभिर्बुधम्
विद्याभीः रसिकं रसेन सकलं, शीलेन कुर्याद् वशम् ॥

अग्नि देव द्विजातिको, अज्ञले प्रतिमादिमा
ब्रह्म देख्छन् समदर्शी मुनिले सर्व ठाउँमा ।।

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यिनका देवता अग्नि हुन्, मुनिहरूका हृदयमा देवता बस्तछन्, अल्पबुद्धि भएकालाई मूर्तिहरूमा र समदर्शीहरूलाई सबै स्थानमा देवता बस्तछन् ॥१९॥

(हुन त विविध शिक्षा लेखिएकै पनी छन्
कहिं कहिं परिभाषा थप्पिएका पनी छन् ।
सुपथिक सुदयालु विश्वमा हुन् विवेकी
हरबखत सबैमा शास्त्र यै गर्छ विन्ती)।।

।। इति चतुर्थोऽध्यायः समाप्तम् ।।

ओमप्रकाश अधिकारी
द्वारा संकलित तथा सम्पादित
सिर्जना पुस्तक मालाको नयाँ कोसेली

सूक्ति सागर (सूक्ति सङ्ग्रह)

यस पुस्तकमा संसारका सन्त-महन्त, ऋषि-महर्षि, विद्वान्-मनीषि, साहित्यकार, सज्जन, अनुभवी, समाजसेवी, लब्धप्रतिष्ठित व्यक्ति, सम्मान्य महानुभावहरूको उत्तम; सुमधुर, श्रवण-सुखद, सुन्दर शब्द विन्यास र प्रसाद माधुर्य आदि गुणले युक्त सारभूत अभिव्यक्तिहरु राखिएका छन् ।

विद्यार्थी, शिक्षक, भाषा-साहित्य प्रेमी, लेखक-साहित्यकार, प्रवक्ता, व्याख्यानदाता र अन्य जो कोही आमपाठकका लागि पनि अमूल्य शिक्षाप्रद एवं उपयोगी हुनाले सङ्ग्रह गर्न, पुस्तकालयमा सजाउन, विवाह, व्रत-बन्ध एवं अन्नप्राशनजस्ता कार्यहरूमा पुस्तक उपहार दिन योग्य छ। कृपया प्रतीक्षा गर्नुहोला ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः

असल पति नै स्त्रीजातिका गुरु हुन् :

पतिरेव गुरुः स्त्रीणां सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ।
गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ॥१॥

सत् पति गुरु हुन् स्त्रीका, अतिथि देव सर्वका ।
नित्य गुरु हुन् आचारी ब्रह्मज्ञ गुरु सर्वका ॥

स्त्रीहरूका गुरु पति हुन्, अभ्यागत (अतिथि) सबैका गुरु हुन्, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यिनीहरूका गुरु अग्नि हुन् र चारै वर्णका गुरु ब्राह्मण हुन् ॥१॥

मानव जाँच्ने चार विषय :

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते,
निर्घर्षणच्छेदनतापताडनैः ।
यथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते,
त्यागेन शीलेन[1] गुणेन कर्मणा ॥२॥

काटी, पोली, पिटी, कसी लाई जाँचिन्छ स्वर्ण त ।
दान, शील, गुण, आचारले जाँचिन्छ मानव ॥

घोट्नु, काट्नु, तताउनु, पिट्नु यी चार प्रकारले जसरी सुवर्णको परीक्षा गरिन्छ त्यस्तै नै दान, शील, गुण र आचार यी चार प्रकारले पुरुषको पनि परीक्षा गरिन्छ ॥२॥

---

१. जिता सभा वस्त्रवता, मिष्टाशा गोमता जिता ।
अध्वा जितो यानवता, सर्वं शीलवता जितम् ॥ —(नीति सङ्ग्रह) ॥
धने येन जितो गर्वो, यौवने मन्मथो जितः ।
तेन मानुषसिंहेन, जितं किं न महीतले ॥ —(पुरुषपरीक्षा ३०/५)।
धनी भै गर्व गर्दैन, यौवन्मा काम जित्छ जो ।
उत्तम् पुरुष हो त्यस्ले संसार् जिते समान हो ॥

नबिराउनु नडराउनु :

तावद्भयाद्विभेतव्यं यावद् भयमनागतम् ।
आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्त्तव्यमशङ्कया ॥३॥

भय न आउँदै मात्र डरनु, भय आइगो-
भने त भयको दूर गर्ने उपाय सोच्नु त्यो ॥

भयदेखि तबसम्म डराउनुपर्छ जबसम्म भय आउँदैन र आएको भय देखिकन प्रहार गर्नु उचित छ ॥३॥

एउटै नक्षत्रमा जन्मेर मात्र समता हुँदैन :

एकोदरसमुद्भूता एकनक्षत्रजातकाः ।
नाविदग्धः प्रियं ब्रूयात् स्पष्टवक्ता न वञ्चकः ॥४॥

यौटै नक्षात्र गर्भमा जन्मेर हुन्न एकता ।
जस्तै बयरका काँढा फलमा छैन एकता ।

एउटै गर्भबाट उत्पन्न र एउटै नक्षत्रमा उत्पन्न भएकामा पनि शीलमा समानता हुँदैन, जस्तै बयरका काँढ़ा ॥४॥

शृङ्गार खोज्ने संयमी हुँदैन :

निस्पृहो नाधिकारी स्यान्न कामी मण्डनप्रियः।
नाविदग्धः प्रियं ब्रूयात् स्पष्टवक्ता न बञ्चकः॥५॥

इच्छा छैन त काममा पनि अघी सर्दैन नै जान्नु यो
शृङ्गार् खोज्छ त संयमी कसरि होस् कामातुरै नै छ त्यो।
जान्दैनन् प्रिय बोल्नु ता यदि भने चातुर्यता छैन त्यो
बोल्छन् स्पष्ट भने छली पनि कुनै हुन्नन् कि झैं लाग्छ यो॥

जसलाई कुनै विषयमा रूचि (इच्छा) छैन त्यो कुनै विषयको अधिकार लिंदैन, जो कामी छैन त्यो शरीरको शोभा गर्ने वस्तुहरूमा प्रीति राख्दैन र जो चतुरो छैन त्यो प्रिय बोली बोल्न सक्दैन र जसले स्पष्ट बोल्दछ त्यो छली हुँदैन ॥५॥

कसले कसलाई द्वेष गर्छन् ?

मूर्खाणां पण्डिता द्वेष्या अधनानां महाधनाः ।
दुर्भगाणां च सुभगाः कुलटानां कुलाङ्गनाः ।।६।।

विधवाले सधवाको[1] निर्धनीले धनाढ्यको ।
वेश्याले सुस्त्रीको द्वेष, मूर्खले बुद्धिमानको ।।
(अनाचारीले द्वेष गर्छन् सदाचारी सुमार्गिको)।।

मूर्ख विद्वान्‌हरूदेखि, निर्धन धनीदेखि, व्यभिचारिणी कुलकी स्त्रीहरूदेखि र विधवा सौभ्याग्यवतीदेखि द्वेष मान्दछन् ।।६।।

नाश हुने कारणहरू :

आलस्योपहता विद्या परहस्ते गतं धनम् ।
अल्पबीजं हतं क्षेत्रं हतं सैन्यमनायकम् ।।७।।

विना नायक सेनाको, धन अन्यत्र हातको ।
बीउ कम्ति भई खेती, विद्या नाशिन्छ अल्छिको ।।

आलस्य गर्नाले विद्या, अर्काको हातमा जानाले धन, बीजको कमीले खेत, सेनापतिविनाका सेना नष्ट हुन्छन् ।।७।।

केले केको नाश गर्न सकिन्छ ?

दारिद्र्यनाशनं दानं शीलं दुर्गतिनाशनम् ।
अज्ञाननाशिनी प्रज्ञा भावना भयनाशिनी ।।८।।

सुशीलताले दुर्गति, दारिद्र्य नाश दानले[2]।
अज्ञान नाश बुद्धिले, भय नाश सुभक्तिले ।।

---

१. **सधवाले त झन् घृणा गर्दछन् विधवा स्त्रीको ।**
धनाढ्यले निर्धनीको, आचारीले कुकर्मीको ।।
वेश्यालाई अरू स्त्रीले हेर्दछन् हेयदृष्टिले ।
यस्तो गर्नु योग्य हैन हेर्नु सौहार्द्रभावले ।।

२. अदत्त दानाच्च भवेद् दरिद्रो दरिद्रभावाच्च करोति पापम् ।
पापात् प्रभावान् नरके प्रयाति पुनर्दरिद्री पुनरेव पापी ।।
न दानतुल्यं धनमन्यदस्ति, न सत्यतुल्यं व्रतमन्यदस्ति ।
न शीलतुल्यं शुभमन्यदस्ति न क्षान्तितुल्यं हितमन्यदस्ति ।।-(चतुर्वर्गसंग्रह)

(दारिद्र्यमा दान गर्नु, यौवन्मा काम रोकनु ।
अज्ञान्मा सुमति झिक्नु धैर्य भै शिव सम्झनु)।।

दारिद्र्य नाश गर्नको लागि दान, दुर्गति नाश गर्नको लागि शील, अज्ञानता नाश गर्नको लागि बुद्धि र भक्तिले भयको नाश गराउँछ ।।८।।

लक्षणले थाहा पाउन सकिने :

अभ्यासाद्धार्यते विद्या कुलं शीलेन धार्यते।
गुणेन ज्ञायते त्वार्यः कोपो नेत्रेण गम्यते ।।९।।

आँखा देखेर रिसको, विद्या अभ्यासले गरी ।
मनुष्य गुणले, कुल जानिन्छ शीलले गरी ।।

अभ्यास गरिरहनाले विद्या, सुशीलताले कुल, गुणले भलो र आँखाले कोपको ज्ञान हुन्छ ।।९।।

केले केको रक्षा गर्ने ?

वित्तेन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।
मृदुना रक्ष्यते भूपः सत्स्त्रिया रक्ष्यते गृहम् ।।१०।।

धनले धर्मको रक्षा[1], भूपको नम्रभावले ।
सत्-स्त्रीले घरको रक्षा, विद्या रक्षा त योगले ।।

धनले धर्मको रक्षा गर्नु, यम नियम आदि योगले विद्याको रक्षा गर्नु, मृदुलताले राजा र सुशील स्त्रीले घरको रक्षा हुन्छ ।।१०।।

---

१. सत्येन रक्ष्यते धर्मो, विद्या योगेन रक्ष्यते ।
मृजया रक्ष्यते रूपं, कुलं वृत्तेन रक्ष्यते ।। —(विदुरनीति ३४/३९) ।।
(मृजया=धन, माझनु, सफा गर्नु, सरलता, नम्रता ?)
द्वाविमौ पुरुषौ राजन् स्वर्गस्योपरि तिष्ठति।
प्रभुश्च क्षमया युक्ता दरिद्रश्च प्रदानवान् ।। —(विदुरनीति १/६३) ।।
हे राजन् ! दुई प्रकारका व्यक्ति निश्चित रूपमा स्वर्गका समान सुख प्राप्त गर्दछन्, पहिलो व्यक्ति त्यो हो जो समर्थ एवं बलवान् भए पनि क्षमा गर्दछ र दोस्रो व्यक्ति त्यो हो जो निर्धन भएर पनि दान गर्दछ ।।

यति विषयहरू वेवास्ता गरे नाशिन्छ :

अन्यथा वेदपाण्डित्यं शास्त्रमाचारमन्यथा ।
अन्यथा यद्वदन् शान्तं लोकाः क्लिश्यन्ति चान्यथा ।।११।।

वेदार्थलाइ व्यर्थ र शास्त्राचार र शास्त्रको ।
शान्तात्मा पुरुष ब्यर्थ सम्झेमा दुःख भोग्छ त्यो ।।

वेदका विद्वान्लाई बेकार भन्नेवाला, शास्त्र र आचारका विषय व्यर्थ मान्नेवाला, शान्त पुरुषलाई ग्वाँगे भन्ने यी जन व्यर्थमा क्लेश मात्र उठाउँदछन् ।।११।।

यी समान अरू हुँदैनन् :

नास्ति कामसमो व्याधिर्नास्ति मोहसमो रिपुः।
नास्ति कोपसमो वन्हिर्नास्ति ज्ञानात्परं सुखम् ।।१२।।

कामासक्ति समान ता अरु कुनै छैनन् महारोग नै
छैनन् क्रोध समान अग्नि अरु ता अज्ञानझैं अन्ध नै ।
सत्य-ज्ञान समानको सुख कुनै संसारमैं छैन नै
तस्मात् क्रोध र काम जित्नु र लिनू शान्ती र सन्तोष नै।।

कामको समान अर्को व्याधि छैन, अज्ञानको समान अर्को वैरी छैन, क्रोधको समान अर्को अग्नि छैन र ज्ञानको समान अर्को सुख पनि छैन ।।१२।।

केमा कुन प्रिय ?

नास्ति मेघसमं तोयं नास्ति चात्मसमं बलम् ।
नास्ति चक्षुसमं तेजो नास्ति चान्नसमं प्रियम् ।।१३।।

जल उत्तम वर्षेको, बलमा आफनै प्रिय ।
इन्द्रियमा प्रिय आँखा, सबैमा अन्न नै प्रिय ।।

मेघको जलको समान अर्को जल हुँदैन, आफ्नो आत्मबलको समान अर्काको बल हुँदैन, यसकारण कि आत्मबल समयमा

काम आउँछ । आँखाको समान अर्को प्रकाश गर्ने वस्तु छैन र अन्नको समान अर्को प्रिय पदार्थ छैन ॥१३॥

एक्लै भोग्नुपर्ने कुराहरू :

जन्म मृत्युं हि यात्येको भुनक्त्येकः शुभाऽशुभम् ।
नरकेषु पतत्येक एको याति परां गतिम् ॥१४॥

एक्लै जन्मनु, मर्नु, नर्क परनु स्वर्गादि वा मोक्षको
एक्लै भोगनुपर्छ त्यो फल सबै यो निश्चयै बात हो।
आर्ज्यो जुन् रितले हओस् धनहरू भोग्छन् सबैले तर
भोग्दैनन् परिवारले त बुझि यो सत्कर्म मात्रै गर!॥

यो निश्चय छ कि जन एक्लै जन्म र मरण पाउँछ र सुख, दुःख एक्लै नै भोग्दछ, एक्लै नै नर्कमा पर्दछ र एक्लै नै मोक्ष प्राप्त गर्दछ अर्थात् यस कार्यमा कसैले कसैको सहायता गर्दैन॥१४॥

कसले केमा आसक्ति राख्दैनन् ?

तृणः ब्रह्मविदः स्वर्गस्तृणं शूरस्य जीवितम् ।
जिताक्षस्य तृणं नारी निस्पृहस्य तृणं जगत्[१]॥१५॥

ब्रह्मज्ञानि त ब्रह्ममैं सुरत छन् स्वर्गादि के खोज्दछन्?
स्त्रीमा के मन गर्दथे र जसले कामेन्द्रियै जित्दछन्।
शूरा हुन् तिनि जीव नै पनि भने गर्दैन वास्ता कहीं
केवल् निस्पृह भै जगत् तृणसरी मान्छन् ति सन्तोष ली॥

ब्रह्मज्ञानीलाई स्वर्ग तृण समान छ, शूरोलाई जीवन तृण समान छ, जसले इन्द्रियहरूलाई वशमा गरेको छ त्यसलाई स्त्री तृण समान बुझिन्छे र जो निस्पृह छ त्यसलाई सारा जगत् तृणतुल्य छ ॥१५॥

---

१. उदारस्य तृणं वित्तं, शूरस्य मरणं तृणम् ।
विरक्तस्य तृणं भार्या, निःस्पृहस्य तृणं जगत् ॥
—(सुभाषितरत्नभाण्डागारम्) ॥

कस्को मित्र को ?

विद्या मित्रं प्रवासेषु पत्नी मित्रं गृहेषु च ।
व्याधितस्यौषधं मित्रं धर्मो मित्रं मृतस्य च ॥१६॥

रोगीको औषधी मित्र, नारी मित्र गृहस्थिको ।
परत्रमा धर्म मित्र, विद्या हो मित्र सर्वको ॥

विदेशमा विद्या मित्र हुन्छ, घरमा स्त्री मित्र हुन्छे, रोगीको मित्र औषधि हुन्छ र मरेपछि धर्म मित्र हुन्छ ॥१५॥

ब्यर्थ हुने कुराहरू :

वृथा वृष्टिः समुद्रेषु वृथा तृप्तेषु भोजनम् ।
वृथा दानं धनाढ्येषु वृथा दीपो दिवापि च ॥१७॥

अघाएमा वृथा भोजन्, ब्यर्थ वृष्टि समुद्रमा ।
धनीलाई दान दिनु, ब्यर्थ हो बत्ति दिन्महाँ ॥

समुद्रमा वर्षा हुनु व्यर्थ हो र जो तृप्त भएको छ त्यसलाई मीठा-मीठा भोजन व्यर्थ छन्, धनीलाई दान दिनु व्यर्थ छ र दिनमा दियो बाल्नु व्यर्थ छ ।।१७।।

के नभए के नाश हुन्छ ?

अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनाश्च ऋत्विजः ।
यजमानं दानहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥१८॥

खाद्यान्नादि विहीन भो यदिभने भो दुःख त्यो राष्ट्रको
आचारादि र मन्त्रहीन यदि भो नाशिन्छ होता छ जो ।
यज्ञैका अनुसार दान नगरे कर्त्ता महादोषि भो
आचार-त्रुटि भो त पूर्णफल ता पाइन्न नै जान्नु यो ॥

अन्नहीन यज्ञले राज्यलाई, मन्त्रहीन यज्ञले ऋत्विजलाई, दानहीन यज्ञले यजमानलाई डढाउँछ, त्यसकारण विधिहीन यज्ञसमान अर्को शत्रु छैन ॥१८॥

सत्य हो सबमा ठूलो :

सत्येन धार्यते पृथ्वी सत्येन तपते रविः ।
सत्येन वाति वायुश्च सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥१९॥

सत्यले सूर्य प्रकाश, चल्दछन् वायु सत्यले ।
विश्व नै थाम्छिन् पृथ्वीले शक्ति पाइन्छ सत्यले ॥

सत्यले नै पृथ्वी स्थिर छ, सत्यले नै सूर्य तपिरहेका छन्, सत्यले नै वायु बहन्छ र यो चराचर सारा जगत् सत्यमा नै स्थिर छ ॥१९॥

धर्म मात्र निश्चल हो :

चला लक्ष्मीश्चलाः प्राणाश्चले जीवितमन्दिरे ।
चलाऽचले च संसारे धर्म एको हि निश्चलः ॥२०॥

लक्ष्मी, प्राण, घरहरू स्थिर छैनन् कुनै पनि ।
निश्चल धर्म मात्रै छ सम्झनु सत्य हो भनी ॥

लक्ष्मी अनित्य छिन्, प्राण र घर यी सबै स्थिर छैनन् । यो निश्चय छ कि चराचर संसारमा धर्म मात्र निश्चल छ ॥२०॥

कुन जातिमा कुन धूर्त :

नराणां नापितो धूर्तः पक्षिणां चैव वायसः ।
चतुष्पदे शृगालस्तु स्त्रीणां धूर्ता च मालिनी ॥२१॥

नरमा चतुरो नाऊ, पक्षीमा काग चङ्ख छ ।
स्त्रीमा क्वै मालिनी धूर्त, पशुमा स्याल चङ्ख छ ॥

पुरुषहरूमा नापित (हजाम), पक्षीहरूमा काग चतुर हुन्छन् । पशुहरूमा स्याल चतुर हुन्छ र स्त्रीहरूमा मालिनी धूर्त हुन्छे ॥२१॥

पञ्चपिता

जनिता चोपनीता च यस्तु विद्यां प्रयच्छति ।
अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः ॥२२॥

जन्म दिने, अन्न दिने, विद्या सत्-ज्ञान दिन्छ जो।
रक्षा गर्ने भयबाट पिता हुन् भनि जान्नु यो ॥

जन्माउने, संस्कार गरिदिने, विद्या पढ़ाउने, अन्न दिने र भयबाट जोगाउने यी पाँचलाई पिता भनिन्छ ॥२२॥

पञ्चमाता

राजपत्नी गुरोः पत्नी मित्रपत्नी तथैव च ।
पत्नीमाता स्वमाता च पञ्चैते मातरः स्मृताः ॥२३॥

आफ्नी जन्म दिने माता, सासु र गुरुपत्नीजी ।
राजपत्नी, मित्रपत्नी माता मानिन्छ पाँच यी ॥

राजाकी स्त्री, गुरुपत्नी त्यस्तै नै मित्रकी पत्नी, सासू र आफ्नी माता यी पाँचैलाई मात्त भनिन्छ ॥२३॥

(कुपथ सुपथ हेर्ने दर्पण-स्वच्छ नै छ,
कुमति सुमति आफ्नो के छ त्यो देखिने छ।
विमल हृदय; भित्री नेत्रले हेर्नुपर्छ
सुपथिक गुरुद्वारा तत्त्वको बोध हुन्छ)॥

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः समाप्तम् ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

धेरै कुराहरू सुनेर नै बुझिन्छ :

श्रुत्वा धर्मं विजानाति श्रुत्वा त्यजति दुर्मतिम् ।
श्रुत्वा ज्ञानमवाप्नोति श्रुत्वा मोक्षमवाप्नुयात् ।। १ ।।

जानिन्छ सत्-शास्त्र सुनेर धर्म, सुनेर नै दुर्मति छोड्न सक्छ ।
सुनेर नै ज्ञान र मोक्ष मिल्छ, तत्त्वार्थ आफैं लिन सक्नुपर्छ ।।

जुन मनुष्यले शास्त्रलाई सुनेर धर्मलाई जान्दछ, दुर्बुद्धिलाई छोड्दछ, त्यसले ज्ञान पाउँछ र मोक्ष पनि प्राप्त गर्दछ ।। १ ।।

के-केले के-के शुद्ध हुन्छन्[१] ?

भस्मना शुद्ध्यते कांस्यं ताम्रमम्लेन शुद्ध्यति ।
रजसा शुद्ध्यते नारी[२] नदी वेगेन शुद्ध्यति ।। २ ।।

---

१. अद्भिर् गात्राणि शुद्ध्यन्ति, मनः सत्येन शुद्ध्यति ।
विद्या-तपोभ्यां भूतात्मा, बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यति ।।—(मनुस्मृति ५/१०९)।।

२. गीताप्रेस, गोरखपुरबाट प्रकाशित स्वामी रामसुखदासकृत **आहार शुद्धि** नामक पुस्तिका पृ०सं० १७ मा, रजोवती स्त्रीका सम्बन्धमा यसप्रकारको नियम; परिभाषा लेखिएको छः *स्त्रीजाति रजस्वला भएका तीन दिनभित्र अति अपवित्र भएका हुन्छन् । यसकारण उनीहरूसँग स्पर्श गर्नु (छोइनु) हुँदैन । रजोवतीसँग छोइँदैमा अपवित्र भइन्छ । रजस्वला स्त्रीको छायाँ सर्पमा पऱ्योभने सर्प अन्धो हुन्छ । तीनदिनभित्रकी रजस्वला स्त्रीले जलाशय छोएभने त्यो जलाशयमा विषैला (विषयुक्तका) कीटाणुहरू पैदा हुन्छन् (विशेषतः जल धेरै नबग्ने कुवा आदिमा) । कारण कि रजस्वला स्त्रीका रजबाट जहर-विष निस्कन्छ । जो सबैको लागि हानिकारक हुन्छ । रजस्वला भएका चार दिनमा सचैल स्नान गरेर पवित्र र सफा वस्त्रधारण गरेपछि शुद्ध हुन्छन् ।।*

'रज-स्त्री' तीन दिन्भित्र हुन्छन् अति अशुद्ध नै ।
घृणा हैन संयमी भै हुन्छ कल्याण नारिकै ।।
'रज' हो फूल् फुलेका स्त्री शुद्ध हुन् भन्दछन् कुनै ।
लापर्बाही, बेवास्ताको दुष्फल भोगलान् उनै ।।
आमिषाशी छ ता बुद्धि हुन्छे मलिन वास्तव ।
सज्जन् सत्-शास्त्रको वाक्य मान्छे संशय प्रायशः ।।

कांसो शुद्ध खरानि दल्नु, अमिलो दल्नू छ है ताम्रमा,
भेल् बाढी गइ शुद्ध हुन्छ नदी औ भन्दैछु स्त्रीजातिमा-
कन्यामा र रजोवती भइ पछी स्नान् गर्नु चारौं दिन
हुन्छन् स्त्रीहरू शुद्ध शास्त्ररित हो यो जान्नु नारीजन ! ॥

काँसको भाँड़ो खरानीले, तामाको भाँड़ो अमिलोले, स्त्री रजस्वला भएपछि र नदी धाराका वेगले, (बगिरहनाले) पवित्र हुन्छन् ॥२॥

भ्रमण गर्न योग्यायोग्य व्यक्ति :

भ्रमन् सम्पूज्यते राजा भ्रमन् सम्पूज्यते द्विजः ।
भ्रमन् सम्पूज्यते योगी स्त्री भ्रमन्ति विनश्यन्ति ॥३॥

राष्ट्राध्यक्ष, द्विज, योगी घुमेर मिल्छ आदर ।
संयमी नभई ब्यर्थै घुम्ने स्त्री भ्रष्टको डर ॥

भ्रमण गर्नाले राजा, ब्राह्मण, योगी पूजित हुन्छन् तर स्त्री घुम्नाले नष्ट हुन्छन् ॥३॥

धन[१] कस्तो छ ?

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः॥४॥

धन भए मित्र बन्धु मनुष्य गन्यमान्य भो ।
गनिन्छ पण्डितमा नै धन यो छ विचित्रको ॥
(धन ठूलो भनी झुट्टा काम् गरे नर्क पर्छ त्यो)॥

जसका साथमा धन छ त्यसैका मित्र, बान्धव हुन्छन् र त्यसलाई पुरुष भनिन्छ र त्यसैलाई नै पण्डित पनि भनिन्छ ॥४॥

१. माता निन्दति नाभिनन्दति, पिता भ्राता न सम्भाषते
भृत्यः कुप्यति नानुगच्छति सुतः कान्ता च नाऽऽलिङ्गते ।
अर्थ-प्रार्थन-शङ्कया न कुरुते सम्भाषणं वै सुहृत्
तस्माद् द्रव्यमुपाजर्यस्व सुमते द्रव्येण सर्वे वशाः ॥
—(सुभाषितरत्नभाण्डागार) ।
यथा तरुण्यः पतिमाश्रयन्ति, सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति ॥
—(समयोचित पद्यमालिका) ।

प्रारब्धअनुसारकै पाइने :

तादृशी जायते बुद्धिर्व्यवसायोऽपि तादृशः।
सहायास्तादृशाश्चैव यादृशी भवितव्यता ॥५॥

जस्तो हुनू छ आफूमा उस्तै बुद्धि उपाय र ।
उस्तै मद्‌दत पाइन्छन्, भर ईश्वरकै पर ॥

त्यस्तो नै बुद्धि र त्यस्तो नै कामधन्धा हुन्छ र त्यस्तै सहायक मिल्दछन् जस्तो हुनेहार (भवितव्यता) छ ॥५॥

काल अकाट्य छ :

कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।
कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥६॥

सबै प्राणीहरू खान्छ, कालले यो जगत्‌भरि ।
मार्न सकिन्न यो काल, सम्झनु छ सधैं हरि ॥

कालले सबै प्राणीहरूलाई पचाउँछ र कालले नै सबै प्राणीहरूको नाश गर्दछ, सबै पदार्थ लय भएपछि काल जाग्दछ, काललाई कसैले पनि नाघ्न सक्तैनन् ॥६॥

कस्ता व्यक्तिहरू अन्धा हुन्?

न पश्यति च जन्मान्धः कामान्धो नैव पश्यति ।
न पश्यति मदोन्मत्तो ह्यर्थी दोषान्न पश्यति ॥७॥

मदोन्मत्त र कामान्ध, द्रव्यान्ध जन्मअन्धझैं ।
अन्ध हुन् तर जन्मान्ध अन्याय गरदैन क्यै ॥
(बाली, रावण[१], किचक, पाण्डु कामान्ध भैकन।
पूर्ण भो न त भोगेच्छा, गुमाए ब्यर्थ जीवन ॥

---

२. जानकीं रावणो नाऽहरिष्यद् यदि, राघवो रावणं नाऽहनिष्यत् तदा ।
कर्म निन्द्यं नरो नाऽचरिष्यद् यदि, भूतलं सङ्कटे नाऽपतिष्यत्तदा ॥
—(संस्कृत पद्य सङ्ग्रह) ।

स्वर्गेशको गर्व साथै परस्त्रीमा दिई मन ।
कामान्धले नै 'नहुष' पऱ्यो अजिङ्गरै हुन) ॥

जन्मै अन्धाले देख्दैनन्, कामले जो अन्धा भैरहेका छन् तिनलाई केही देखिंदैन, मदोन्मत्तले कसैलाई देख्दैनन्, अर्थीले दोषलाई देख्दैन ॥७॥

आफ्नो कर्म आफैंले भोग्नुपर्छ :

स्वयं कर्म करोत्यात्मा स्वयं तत्फलमश्नुते ।
स्वयं भ्रमति संसारे स्वयं तस्माद् विमुच्यते ॥८॥

आफैं गर्दछ कर्म त्यो फल पनी आफैं स्वयं भोग्दछ
आफैं घुम्छ भवाब्धिमा शुभ कि वा दुष्कर्म के गर्दछ?।
आफैं मुक्त भइन्छ इन्द्रियहरू सत् कर्ममा लाउँछ !
रोक्नूपर्दछ चित्त दुष्-विषयमा जस्को त सद्बुद्धि छ ॥

जीवले स्वयं कर्म गर्दछ र त्यसको फल स्वयं नै भोग्दछ, आफू स्वयं नै संसारमा घुम्दछ र आफै नै त्यसबाट मुक्त हुन्छ ॥८॥

अरूबाटको पाप पनि भोग्नुपर्ने हुन्छ :

राजा राष्ट्रकृतं पापं राज्ञः पापं पुरोहितः ।
भर्त्ता च स्त्रीकृतं पापं शिष्यपापं गुरुस्तथा ॥९॥

आफ्ना राज्यभरी छ पाप नृपले भोग्नू पऱ्यो पाप त्यो
राजाबाट भए पुरोहितजिले, आचार्यले शिष्यको ।
स्त्रीको पाप त भोग्नु लौ पुरुषले पर्ने भनी वाक्य छ
('कर्ता मात्र छ पाप भागि कलिमा भन्ने पनी शास्त्र छ')॥
संसर्गी अथवा अजानहरुमा लाग्ला कि क्यै पाप त?
यौटाको त्रुटि भो त दुःख अरुमा पर्ने पनी सक्दछ ॥

आफ्ना राज्यका प्रजाले गरेको पापलाई राजाले, राजाले गरेको पापलाई पुरोहितले भोग्दछन् । स्त्रीले गरेको पापलाई स्वामीले

भोग्दछ, त्यस्तै नै शिष्यले गरेको पाप गुरुले भोग्नुपर्दछ ॥९॥

कस्ता व्यक्ति छिटै नाश हुन्छन् ?

दुराचारी दुरादृष्टिर्दुरावासी च दुर्जनः ।
यन्मैत्री क्रियते पुंसां स तु शीघ्रं विनश्यति[१] ॥१०॥

दुराचारी, दुष्टदृष्टि, बस्छ दुर्जन ठाउँमा ।
यस्ता दुर्जनमा मैत्री गर्छ ता पर्छ शोकमा ॥

जसको आचरण खराब छ, जसको दृष्टि पापमा रहन्छ, जो नराम्रो स्थानमा बस्नेवाला र जो दुर्जन छ, यिनीहरूसँग मित्रता जो गर्दछन् ती चाँडै नष्ट हुन्छन् ॥१०॥

कस्तालाई कसरी खुशी पार्ने ?

लुब्धमर्थेन गृह्णीयात् स्तब्धानञ्जलिकर्मणा ।
मूर्खं छन्दानुवृत्या च यथार्थत्वेन पण्डितम् ॥११॥

जे जे भन्दछ मूर्खले विनयि भै थाम्नू सही हो भनी
राख्नू पर्दछ होश मूंर्ख जनमा चातुर्यताको बनी ।
लोभीलाई धनै, अहम्-मति छ जो ठूला तिमी हौ भनी
विद्वान्का सँग सत्य बोल्नु र खुसी पार्ने कुरा यै छ नि ॥

लोभीलाई धनले, अहंकारीलाई हात जोड़ेर, मूर्खलाई उसले भनेअनुसार गरेर र पण्डितलाई सच्चाइले वश गर्नुपर्छ ॥११॥

कुजन हुनुभन्दा नहुनु नै वेश:

वरं न राज्यं न कुराजराज्यं
वरं न मित्रं न कुमित्रमित्रम् ।
वरं न शिष्यो न कुशिष्यशिष्यो
वरं न दारा न कुदारदारा ॥१३॥

राम्रो राज्य हवोस् कुराज्य नहओस् दुर्मित्रभन्दा बरू
मित्रै नै नहउन् र शिष्य नहउन् दुष्शिष्यभन्दा बरू ।

१. यो "दुराचारी...विनश्यति" श्लोक अ.२, श्लोक १९ बाट यहाँ ल्याइएको हो।

भार्या नै नहुनू छ वेश यदि जो दुष्-स्त्री भई दुःख झन्
'राम्रा हुन् यि कुरा परन्तु सहनू पर्छन् ति जे-जे परुन्' ॥

राज्य नरहनु बरू यही राम्रो हुन्छ, कुराजाको राज्य होइन; मित्र नहुनु राम्रो छ, परन्तु कुमित्र हुनु राम्रो हुँदैन; शिष्य नहुनु बेस, परन्तु कुशिष्य हुनु राम्रो हुँदैन; स्त्री नभएको राम्रो छ, तर कुभार्या हुनु राम्रो हुँदैन ॥१३॥

कुजनबाट कुनै लाभ छैन :

कुराज्यराज्येन कुतः प्रजासुखं
कुमित्रमित्रेण कुतोऽभिनिर्वृतिः ।
कुदारदारैश्च कुतो गृहे रतिः
[1]कुशिष्यमध्यापयतः कुतो यशः ॥१३॥

कुराज्यले के सुख होस् प्रजामा?
कुमित्रले के सुख होस् र काहाँ ? ।
दुष्-स्त्री छ ता प्रीति कसोरि हुन्छ ?
कुशिष्यले के गरि कीर्ति चल्छ? ॥

दुष्ट राजाबाट प्रजालाई सुख कसरी हुन सक्छ? कुमित्रसँग आनन्द कसरी हुन सक्छ? दुष्ट स्त्रीले घरमा प्रीति कसरी हुन्छ र कुशिष्यलाई पढाउनाले कीर्ति कसरी हुन्छ ? ॥१३॥

---

१. **शिष्य कस्तो हुनुपर्छ ?** (शिष्यको लक्षण):
शान्त, विनम्र, शुद्ध (कपट नभएको), गुरुमा श्रद्धा गर्ने, गुरुले बताएको कुरा सम्झिराख्ने, विद्या लिन सक्ने, निष्कलङ्क सदाचारी, विवेकी, बुद्धिमान्, सच्चरित्र, सद्व्रती आदि गुण भएको हुनुपर्दछ, यस्ता सद्गुणहरू नभएको कुशिष्य मानिन्छ ।

शान्तो विनीतः शुद्धात्मा श्रद्धावान् धारणक्षमः ।
समर्थश्च कुलीनश्च प्राज्ञः सच्चरितो व्रती ।
एवमादिगुणैर्युक्तः शिष्यो भवतु नान्यथा ॥ —(दीक्षाप्रकाश)॥

के-केबाट कति-कति गुण सिक्ने ?

सिंहादेकं बकादेकं[1] शिक्षेच्चत्वारि कुक्कुटात् ।
वायसात् पञ्चशिक्षेच्च षट्शूनस्त्रीणि गर्दभात् ।।१४।।

सिक्नू एक् गुण सिंहबाट, सिकनू-एक् गुण् बकुल्लासँग,
कुखाबाट त चार सिक्नु गुण लौ कागबाट ता पाँच् गुण।
सिक्नू कूकुरबाट 'षट्' गुणहरू तीन् गुण् गधाबाट भो,
जम्मा बीस् गुण भो विभिन्न तहका प्रत्येकका भन्छु त्यो।।

सिंहबाट एक, बकुल्लाबाट एक र कुखुराबाट चार कुरा सिक्नुपर्छ, कागबाट पाँच, कुकुरबाट छः, र गदहाबाट तीन गुण सिक्नु उचित छ ।।१५।।

सिंहबाट :

प्रभूतं कार्यमल्पं वा यन्नरः कर्तुमिच्छति ।
सर्वारम्भेण तत्कार्यं सिंहादेकं प्रचक्षते ।।१५।।

सानो होस् वा ठूलो होस् या काम गर्दा प्रयत्नले।
गर्नुपर्दछ यो सिक्नु सिंहबाट मनुष्यले ।।
(अगाडि पाइला सार्दै पछाडि पनि हेर्नु ।
'सिंहावलोकन-न्याय' यो पनि गुण सम्झनु) ।।

कार्य सानो होस् या ठूलो जो गर्न लायक छ त्यसलाई एक प्रकारले प्रयत्न गरेर गर्नु उचित छ, यसलाई सिंहबाट सिक्नुपर्छ ।।१५।।

बकुल्लाबाट :

इन्द्रियाणि च संयम्य बकवत्पण्डितो वरः ।
देशं कालं बलं ज्ञात्वा सर्वकार्याणि साधयेत् ।।१६।।

खिच्नू इन्द्रिय र देश काल बल विचारले ।
बकुल्लाले सरी काम सिद्ध गर्नु छ विज्ञले ।।

---

१. शुकवद् भाषणं कुर्याद्, बकवद् ध्यानमाचरेत् ।
अजवच्चर्वणं कुर्याद्, गजवत् स्नानमाचरेत् ।। —(समयोचितपद्यमालिका)।।

विद्वान् पुरुषले यो गरुन् कि इन्द्रियसंयम गरेर देश, काल र बल सम्झिएर समान सबै कर्म गरुन् यो एउटा गुण बकुल्लासँग सिक्नुपर्छ ॥१७॥

कुखुराबाट :

प्रत्युत्थानं च युद्धे च सविभागं सबन्धुषु ।
स्वयमाक्रम्य भोगं च शिक्षेच्चत्वारि कुक्कुटात् ॥१७॥

जाग्नू यथासमयमा रणमा तयारी
भै, बन्धुलाइ दिनु खान र सर्वलाई ।
जित्नू र खानु कुखुरासँगबाट चार
सिक्नू छ यी गुणहरू मनमा विचार ॥

उचित समयमा उठनु, रणमा उद्यत रहनु र बन्धुहरूलाई भाग दिनु र स्वयं आक्रमण गरेर भोजन गर्नु-यी चार कुरा कुखुराबाट सिक्नुपर्छ ॥१७॥

कागबाट :

गूढं मैथुनचारित्वं काले काले च सङ्ग्रहम् ।
अप्रमत्तमविश्वासं पञ्च शिक्षेच्च वायसात् ॥१८॥

बस्नू हुन्न नि मत्त भै, नगरनू विश्वास कैल्यै कतै,
गर्नू मैथुन ता लुकी, चिजहरू खोज्नू यथाकालमैं।
बस्नूपर्दछ सावधान रितले सर्वत्र चेष्टा दिंदै
सिक्नू यी गुण पाँच कागसँगका मौका बुझी सम्झँदै॥

लुकेर मैथुन गर्नु, समय समयमा संग्रह गर्नु, सदा सावधान भएर रहनु र कसैमा विश्वास नगर्नु-यी पाँच गुण कागसँग सिक्नु उचित छ ॥१८॥

कुकुरबाट :

बह्वाशीः स्वल्पसन्तुष्टः सुनिद्रो लघुचेतनः ।
स्वामिभक्तश्च शूरश्च षडेतेश्वानतो गुणाः ॥१९॥

धेरै नै खान सक्ने, जति त कमि हओस्
सोहि सन्तोष गर्ने
जस्तै निद्रा हओस् लौ झटपट बिउँझी
स्वामिको भक्ति गर्ने ।
शूर्त्याइँ धेर गर्ने, मरण डर न ली
छः गुणै कुक्कुरैका
'सोच्नोस् निर्दोषिलाई पनि त भय दिने
बानि छन् दुष्ट यस्का' ।।

धेरै नखाने शक्ति हुनु, थोरैले सन्तुष्ट हुनु, गहिरो निद्रामा रहनु, झटपट जागृत हुनु, मालिकको भक्ति र शूरोपन-यी छः गुण कुकुरबाट सिक्नु ।।२०।।

गधाबाट :

सुश्रान्तोऽपि बहेद्भारं शीतोष्णं न च पश्यति ।
सन्तुष्टश्चरते नित्यं त्रीणि शिक्षेच्च गर्दभात् ।।२०।।

भारी बोक्न नथाक्छ त्यो जति सुकै थाकीरहे तापनि
जाडो होस् कि त गर्मि होस् सहि दिने निर्चेत जस्तो बनी ।
सन्तोषी भइ डूलने गुणहरू सिक्नू गधाबाट त
तीनोटा गुण हुन् कठिन् छ बुझँदा सोच्नोस् त यो काम त ।।

धेरै थकाई लागे पनि बोझा (भारी) बोकिरहनु, जाडो र गर्मीमा दृष्टि नदिनु, सधैं सन्तुष्ट भएर हिंड्नु यी तीन गुणहरू गधासँग सिक्नु उचित छ ।।२०।।

य एतान् विंशति गुणानाचरिष्यति मानवः ।
कार्यावस्थासु सर्वासु अजेयः स भविष्यति ।।२१।।

जो मनुष्य बीस गुण लिएर कार्य गर्दछ ।
होला त्यो विजयी, तस्मात् नीतिज्ञ हुनुपर्दछ ।।

जुन मनुष्यले यी माथि भनिएका बीस गुणहरूलाई धारण गर्छ, त्यो सदा सबै कार्यहरूमा विजयी हुनेछ ॥२१॥

(हुन त अधिक नै छन् जान्नुपर्ने कुरा त
तर पनि बीस मात्रै अर्ति छन् है यहाँ त ।
विषय त व्यवहारी छन् कुनै पारमार्थी
चुनि चुनि लिनुहोला भित्र छन् ज्ञान भक्ति) ॥

॥ इति षष्ठोऽध्यायः समाप्तम् ॥

निम्न पुस्तकहरू अब सर्वत्र उपलब्ध छ :

१. सिद्धगणेशस्तोत्रम् (श्री गणेश स्तोत्रावली) गणेशसम्बन्धी प्रायः सम्पूर्ण स्तोत्रहरू यस पुस्तकमा समावेशित छन् । (जस्तैः गणेशसहस्रनामस्तोत्र, गणेशसहस्रनामावली, गणेश गीता, गणेशार्थवशीर्षस्तोत्र, गणेशचौथी पूजा विधि व्रत कथा र गणेश आरति आदि थुप्रै विषयहरू रहेका छन्)।

२. त्रैलोक्यमङ्गलसूर्यस्तोत्रम् (श्रीसूर्य स्तोत्रावली) यस पुस्तकमा श्रीसूर्यसम्बन्धी प्रायः सम्पूर्ण स्तोत्रहरू समावेश गरिएका छन् । जस्तैः, सूर्यसहस्रनामस्तोत्र, सहस्रनामावली, आइतवारी पूजा विधि व्रत-कथा, सूर्य पुराणको सवाई, सूर्य आरति आदि थुप्रै विषयहरू रहेका छन् । सूर्यसम्बन्धी यस्तो पुस्तक सर्वप्रथम प्रकाशित भएको हो) ।

३. अमोघशिवस्तोत्रम् (श्रीशिव स्तोत्रावली) (यस पुस्तकमा श्रीशिवसम्बन्धी प्रायः अधिकाधिक स्तोत्रहरू जस्तैः शिवमानसपूजा, शिवापराधक्षमापनस्तोत्र, शिवमहिम्नस्तोत्र, शिवकवच, शिवअष्टोत्तरशतनामस्तोत्र, नामावली, शिवसहस्रनामस्तोत्र, नामावली, शिवपूजा विधि, शिवरात्री पूजा विधि, व्रत-कथा र नेपाली भाषा श्लोकमा शिवगीता आदि थुप्रै विषयहरू समावेश गरिएका छन्)

अथ सप्तमोऽध्यायः

कुन-कुन कुरा प्रकाश गर्न योग्य हुँदैन ?

अर्थनाशं मनस्तापं गृहिणीचरितानि च ।

नीचवाक्यं मनस्तापं मतिमान्न प्रकाशयेत् ॥१॥

आफ्नी स्त्रीको चरित्र स्तुति त्रुटि जति होस्

द्रव्यको नाशलाई

आफूलाई गरे क्वै यदि कहिं अपमान्,

नीचको वाक्यलाई ।

धेरै छन् ताप गर्ने, तर सब 'मन' हो

तापमा मूल भाइ

कैल्यै नै बुद्धिमान्ले अरुसित नभनून्

पाँच यी तापलाई ॥

धनको नाश, मनको ताप, घरको चरित्र, नीचको वचन र अपमान यसलाई बुद्धिमान् मनुष्यले प्रकाश नगर्नु ॥१॥

कुन-कुन कुरामा लाज मान्नु हुँदैन ?

धनधान्य-प्रयोगेषु विद्यासङ्ग्रहणेषु च ।

आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जाः सुखी भवेत् ॥२॥

व्यापार गर्दा धन अन्न सर्व

सत्-शास्त्रको सङ्ग्रह-काल पर्व ।

आहार गर्दा व्यवहार गर्दा

मान्दैन लज्जा सुख सोहि भोग्ला ॥

अन्न र धनका व्यवहारमा, विद्या संग्रह गर्नमा, आहार र व्यवहारमा लज्जालाई त्याग गर्ने पुरुष नै सुखी रहन्छ ॥२॥

सन्तोष नै परम सुख हो :

सन्तोषामृततृप्तानां यत्सुखं शान्तचेतसाम्[१]।
न च तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च धावताम् ॥३॥

जो छन् सन्तोषरूपि अमृत पिउँदछन्
चित्त जस्को छ शान्त
ब्रह्मानन्दी महात्मा सुखि जन उहि हो
बास जहाँ गरुन् त ।
आसक्ती, मोह, लोभी हरचिजहरुमा
मुग्ध जस्को छ चित्त
जत्ती सम्पत्ति होओस् तर पनि उ सुखी
हुन्न है ज्ञान् नभै त ॥

सन्तोषरूपी अमृतले तृप्त रहने, शान्तचित्त भएकालाई जो सुख छ, त्यो सुख धनका लोभले चारैतिर दौडिरहनेलाई हुन सक्तैन ॥३॥

केमा सन्तोष, केमा असन्तोष लिने ?

सन्तोषस्त्रिषु कर्त्तव्यः स्वदारे भोजने धने ।
त्रिषु चैव न कर्त्तव्योऽध्ययने जपदानयोः ॥४॥

सन्तोष लिनु आफ्नी स्त्री[१], भोजन र धनादिमा ।
पढ्नु, जप्नु, दान दिनु गर्छु म भन्नु चित्तमा ॥

आफ्नी स्त्री, भोजन र धन, यी तीनमा सन्तोष गर्नुपर्छ । पढ्नु, जप गर्नु र दान गर्नमा सन्तोष कहिल्यै नगर्नू ॥४॥

केकेका माझबाट हिंड्नु हुँदैन ?

विप्रयोर्विप्रवह्न्योश्च दम्पत्योः स्वामिभृत्ययोः।
अन्तरेण न गन्तव्यं हलस्य वृषभस्य च ॥५॥

१. यो धर्मशीलो जितमानरोषो, विद्याविनीतो न परोपतापी ।
स्वदारतुष्टः परदारवर्जितो, न तस्य लोके भयमस्ति किञ्चित् ॥—(पद्मपुराण)

विप्र, मान्यजन, अग्नि, दम्पति, स्वामि, नोकर ।
हल्‌गोरु नाघि वा माझबाट नहिंडने गर[१] ॥

ब्राह्मणका माझबाट, ब्राह्मण र अग्निका माझबाट, स्त्री पुरुषका माझबाट, मालिक र नोकरका माझबाट र हलो र गोरुका माझबाट कहिल्यै नहिंड्नु ॥५॥

क-कसलाई अनादर गर्नु हुँदैन ?

पादाभ्यां न स्पृशेदग्निं गुरु ब्राह्मणमेव च ।
नैव गां न कुमारीं च न वृद्धं न शिशुं तथा ॥६॥

विप्र, गाई, गुरु, अग्नि[२], कन्या, वृद्ध र बालक ।
गोडाले न छुनू कैल्यै, गर्नु हुन्न अनादर ॥

अग्नि, गुरु र ब्राह्मणलाई खुट्टाले कहिल्यै नछुनू, त्यस्तै नै गाईलाई, कुमारीलाई, वृद्ध र बालकलाई पनि खुट्टाले नछुनू ॥६॥

केबाट कति टाढा हुनुपर्दछ ?

शकटं पञ्चहस्तेन दशहस्तेन वाजिनम् ।
हस्ती हस्तसहस्रेण देशत्यागेन दुर्जनम् ॥७॥

पाँच् हात बग्गी दश हात घोडा
हात्ती हजार् हात् गइ बस्नु टाढा ।
त्याग्नू छ दुर्जन्‌हरुबाट देश
गर्नू छ है होश् सबबाट वेश ॥

गाड़ीलाई पाँच हातमा, घोड़ालाई दस हातमा, हात्तीलाई हजार हातमा र दुर्जनलाई देशै त्यागेर छोड़िदिनु ॥७॥

---

१. होमकाले तथा दोहे स्वाध्याये दारसङ्ग्रहे ।
द्वौ विप्रौ ब्राह्मणाग्नी वा दम्पती गोद्विजोत्तमौ ।
अन्तरेण यदा गच्छेत् द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥
२. पाउले आगो नछुनु भन्नाको तात्पर्य आगोमा पाउ नसेकाउनु भन्ने हो ॥

केलाई केले वश गर्नु ?

हस्ती अंकुशमात्रेण वाजी हस्तेन ताड्यते ।
शृङ्गी लगुडहस्तेन खड्गहस्तेन दुर्जनः ॥८॥

लट्ठीले सिङ् हुनेलाई, हात्ती अङ्कुश ताडन ।
घोडा ता हातले दण्ड, वाक्-शस्त्रले त दुर्जन[1] ॥
रुखो बोली गरी हैन जान्नु फुरुक्क पारन ॥

हात्तीलाई अंकुश मात्रले पिटिन्छ, घोड़ालाई चाबुकले पिटिन्छ, सिंह भएका जन्तुलाई लौरोयुक्त हातले र दुर्जनलाई तरवारयुक्त हातले दण्ड दिन्छन् ॥८॥

को केबाट खुशी हुन्छन् ?

तुष्यन्ति भोजने विप्रा[2] मयूरा घनगर्जिते ।
साधवः परसम्पत्तौ खलाः परविपत्तिषु ॥९॥

सबै हुन्छन् खुसी खाई, मयूर मेघ गर्जंदा ।
अर्काको सुखमा साधु, दुष्ट पर विपत्तिमा ॥

भोजनका समयमा ब्राह्मण र मेघ गर्जनाले मयूर आनन्द पाउँछन् । अर्कालाई सम्पत्ति प्राप्त हुँदा साधु प्रसन्न हुन्छन् र अर्काको विपत्तिका समयमा दुर्जन सन्तुष्ट हुन्छन् ॥९॥

कोसँग कसरी व्यवहार गर्ने ?

अनुलोमेन बलिनं प्रतिलोमेन दुर्बलम् ।
आत्मतुल्यबलं शत्रुं विनयेन बलेन वा ॥१०॥

वैरी छन् बलवान् भने मिलिजुली, आफूसरीको भए-
नम्रै भैकन वा जितोस् कि बलले, यो जान्नु दुर्जन् भए ।

१. स्पृशन्नपि गजो हन्ति, जिघ्रन्नपि भुजङ्गमः।
हसन्नपि नृपो हन्ति, मानयन्नपि दुर्जनः ॥ —(हितोपदेश ४/१५) ॥
२. **विप्र सेवा प्राथमिक भन्ने तात्पर्य बुझ्नु यो ।**
खानामा छन् सबै खुसी सर्व स्वसिद्ध नै छ यो ॥

उल्टा अर्ति कि व्यङ्ग्य-हास्यरितले फुक्र्याउनू जुक्तिले
क्रोधी पारनु हुन्न शान्तपनले सोच्नोस सद्बुद्धिले[१]।।

वैरीलाई उसका अनुकूल व्यवहार गर्नाले, यदि त्यो दुर्बल भए त्यसलाई प्रतिकूलले वश गर्नू । बलमा आफ्नू बराबरीको शत्रुलाई विनय अथवा बलले जित्नू ।।१०।।

कसको के बल ?

बाहुवीर्यबलं राज्ञो ब्राह्मणो ब्रह्मविद्बली ।
रूपयौवनमाधुर्य स्त्रीणां बलमनूत्तमम् ।।११।।

राजा[२]को बल वीर्य बाहु बल हो[३], ब्रह्मज्ञ विप्रादिका
स्त्रीको सुन्दर, नम्रता, तरुणता, आचार, माधुर्यता।
सत्याचार सदा लिनू छ सबले यै जान्नु ठूलो बल
सत्याचारविहीन साधनहरू हुन्छन् सबै निष्फल ।।

राजालाई बाहुवीर्य बल हुन्छ, ब्राह्मण ब्रह्मज्ञानी र वेदपाठी बली हुन्छ, स्त्रीको सुन्दरता, तरुणता र मधुरता यो उत्तम बल हुन्छ ।।११।।

सोझोपनको सीमा ?

नात्यन्तं सरलैर्भाव्यं गत्वा पश्य वनस्थलीम् ।
छिद्यन्ते सरलास्तत्र कुब्जास्तिष्ठन्ति पादपाः ।।१२।।

---

१. यस्मिन् यथा वर्तते यो मनुष्यः, तस्मिन् तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मायया वारणीयः, साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेयः ।।
—(महाभारत उद्योगपर्व) ।।

२. यस पुस्तकमा उल्लेख भएको राजन्; राजा शब्दको अर्थ व्यापक अर्थमा प्रयोग भएको मानुपर्दछ । 'राजृदीप्तौ' धातुबाट बनेको यो राजन् शब्द अतिशय चमत्कारको द्योतक हो । कहीं उच्च अधिकारको चमत्कार, कहीं भूमिपति हुन्नुको चमत्कार त कतै धनाढ्यताको चमत्कारको रूपमा लिइएको हो भन्ने कुरा बुझ्नुहुने नै छ ।।

३. दुर्बलस्य बलं राजा, बालानां रोदनं बलम् ।
बलं मूर्खस्य मौनित्वं, चौराणामनृतं बलम् ।। —(चाणक्यशतक ६८)

अति सोझो हुनू राम्रो हो, किन्तु व्यवहारमा-
ठग्छन्, काट्छन् सिधा वृक्ष, बाङ्गा[१] बच्छन् जहाँतहाँ॥
धर्म जान्छ भने बाङ्गो हुनुहुन्न नि लोकमा ॥

धेरै सोझो स्वभावको हुनु हुँदैन । किनकि वनमा गएर हेर्दा जति सोझा वृक्ष छन् ती सबै काटिन्छन् र जति बाङ्गाटिङ्गा छन् ती सबै जस्ताका तस्तै रहन्छन् ॥१२॥

अवसरवादी साथीहरूको के काम ?

यत्रोदकं तत्र वसन्ति हंसास्तथैव शुष्कं परिवर्जयन्ति ।
न हंस-तुल्येन नरेण भाव्यं पुनस्त्यजन्तः पुनराश्रयन्तः ॥१३॥

बस्छन् पानी भए हाँस, पानी सुके त भाग्दछन् ।
सुखमा साथि, दुःखमा भाग्ने हाँससरी न हुन् ॥

जहाँ पानी रहन्छ, त्यहाँ हाँस बस्दछन्, त्यस्तै सुकेको सरोवरलाई छोड़िदिन्छन् । यसकारण मनुष्यले हंसको समान रहनु उचित छैन। ती बारबार छोडिदिन्छन् आश्रय पनि लिन्छन् ॥१३॥

धनको उपयोगिता:

उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् ।
तडागोदर-संस्थानां परिस्त्रव इवाम्भसाम् ॥१४॥

साँचेको धनको दान[२] भोग सदैव गर्नु छ ।
मूल् कुवाको झिकी पानी बढ्छ र स्वच्छ बन्दछ ॥

संचित धनलाई खर्च गर्नु नै रक्षा हो, जस्तै कुवाबाट जति पानी झिक्यो त्यति मीठो हुँदै जान्छ ॥१४॥

---

१. टेढेको कटते न देखा कभी सीधे पे आरे चलाए गये ।
सिंहको बली देते न देखा कभी बकरेको बली दिए गये ॥

२. न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ ।
अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥
न्यायपूर्वक कमाइ गरेको धन दुईप्रकारले दुरुपयोग हुन्छ। १. कुपात्रलाई दान दिएर र २. सत्पात्रलाई दान नदिएर ॥ —(विदुरनीति) ॥

सत्यपूर्वक धनार्जन गरौं:

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः।
यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थः स च जीवति ॥१५॥

धन भए सबै मित्र बन्धु गनिन्छ त्यो नर ।
तर सत्कर्मले मात्र सञ्चय धनको गर[1] ॥

जसका साथमा धन रहन्छ त्यसैका मित्र धेरै हुन्छन्, जसका साथमा द्रव्य रहन्छ त्यसैका बन्धु हुन्छन् र जोसँग धन छ, त्यही नै पुरुष गनिन्छ र जसका साथमा अर्थ (धन) छ त्यही नै बाँच्तछ ॥१५॥

स्वर्गबाट आएका मानिसको गुण:

स्वर्गस्थितानामिह जीवलोके चत्वारि चिन्हानि वसन्ति देहे।
दानप्रसङ्गो मधुरा च वाणी देवार्चनं ब्राह्मणतर्पणं च ॥१६॥

ज्ञानी दानी प्रियवचनको ब्रह्मवर्गीय देव
सेवा गर्ने सम सकलमा शान्त सन्तोषि जो छ ।
सत्याचारी गुण छ जसमा स्वर्गदेखी झरेको
पुण्यात्मा त्यो मनुज बुझनू देव हो मर्त्यलोक्को ॥

स्वर्गवासीहरूका शरीरमा संसारमा चार चिह्न रहन्छन्-दानको इच्छा, मीठो वचन, देवता र ब्राह्मणलाई तृप्त गर्नु अर्थात् जसमा दानीको लक्षण छ, उनलाई स्वर्गीय चिन्नुपर्छ, ती आफ्नू पुण्यका प्रभावले स्वर्गवासी गएर भूलोकमा अवतार लिएका हुन् ॥१७॥

नरकबाट आएका मानिसको गुण:

अत्यन्तकोपः कटुका च वाणी दरिद्रता सर्वजनेषु वैरम्।
नीचप्रसङ्गः कुलहीनसेवा चिह्नानि देहे नरकस्थितानाम् ॥१७॥

---

१. अतिक्लेशेन येऽर्थाः स्युर्धर्मस्यातिक्रमेण वा ।
अरेर्वा प्रणिपातेन मा स्म तेषु मनः कृथा ॥
जो धन प्राप्ति या प्रयोजन अत्यधिक कष्टबाट, धर्मको उल्लङ्घनबाट अथवा शत्रुसमक्ष झुकेर मात्र सम्भव हुन्छ, त्यसमा कहिल्यै पनि मन नलगाउनु अर्थात् त्यस्तो इच्छा नगर्नु ॥ —(विदुरनीति ७/७५) ॥

ज्यादै क्रोधी र ठर्रो वचन गरिर'ने मित्रमा वैर राख्ने,
नीचाको सङ्ग सेवा, मलिन कुमतिको भ्रष्ट आचार गर्ने।
दारिद्रीभावको जो जुन मनुज छ त्यो जानन् नर्कदेखि
आएको हो, कसैले सुपथ मति दिंदा लिन्न झन् गर्छ शेखी।।

अत्यन्त क्रोध, कटुवचन, दरिद्रता, स्वजनसँग वैर, नीचाहरूको सङ्ग, कुलहीनको सेवा-यो सबै चिह्न नरकबासीहरूका शरीरमा रहन्छन् ।।१७।।

ज्ञानीका घर जानु वेश:

गम्यते यदि मृगेन्द्रमन्दिरं लभ्यते करिकपोलमौक्तिकम् ।
जम्बुकालयगते च प्राप्यते वत्सपुच्छ खरचर्मखण्डकम् ।।१८।।

भावार्थ:

सत्योपदेश सत्-ज्ञान पाइन्छ ज्ञानिका घर ।
सक्ला उब्जन दुर्भाव गएमा मूर्खका घर ।।
(हीरा मोती मिलोस् किन्तु को जान्छ सिंहका घर?
यो बुझ्नुपर्छ जानू छ सदैव ज्ञानीका घर) ।।

यदि सिंहका गुफामा कोही मनुष्य गयो भने त्यसलाई हात्तीको टाउकाको मोति पाइन्छ र यदि स्याल बस्ने ठाउँमा गयो भने बाछाको पुच्छर वा गधाको छालाको टुक्रा मात्र फेला पर्छ ।।१८।।

कस्तो व्यक्तिको जन्म कुकुरको पुच्छरजस्तो हुन्छ ?

शुनः पुच्छमिव व्यर्थं जीवितं विद्यया विना ।
न गुह्यगोपने शक्तं न च दंशनिवारणे ।।१९।।

न ढाक्छ गोप्येन्द्रिय नै न त माखा धपाउँछ ।
कुक्कुरको पुच्छरझैं सत्-विद्याहीनको नर ।।

कुकुरको पुच्छरको समान विद्याविना बाँच्नु व्यर्थ छ, कुकुरको पुच्छरले न त आफ्नू गुप्ताङ्गलाई छोप्न सक्छ र न त मच्छर आदि जीवहरूलाई उड़ाउन नै सक्छ ।।१९।।

शुद्ध हुने उपायहरू:

वाचा शौचं च मनसा शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्वभूतदया शौचमेतच्छौचं परार्थिनाम् ।।२०।।

धेरै छन् शुद्ध गर्ने शरीर त जलले, वाक्यको चित्तको त
सत्यैले हुन्छ, सर्वेन्द्रियहरू वशमा राखनूमैं छ शुद्ध ।
प्राणीमाथी दयावान् हुनु हरबखतै शुद्ध आहार गर्नु
सत्-विद्या ज्ञान नै हो सकल मनुजको शुद्धिको हेतु जान्नु ।।

वचनको शुद्धि, मनको शुद्धि, इन्द्रियको वशता, जीवहरूमा दया र पवित्रता-यी उपकारी मनुष्यका शुद्धि हुन् ।।२०।।

आत्मा अदृश्य छ:

पुष्पे गन्धं तिले तैलं काष्ठे वन्हिः पयो घृतम् ।
इक्षौ गुडं तथा देहे पश्यात्मानं विवेकतः ।।२१।।

जस्ता रित्सित तेल तीलहरूमा, छन् काठमा अग्नि र
दूध्मा घीउ र ऊँखुमा गुड भयो छन् फूलमा गन्ध त ।
यीभन्दा नि अदृश्य सूक्ष्म छ अझै यो देहमा आत्म त
आचारस्थ र ध्यानगम्य परमात्मा ज्ञानले दृश्य छ ।।

जस्तै फूलमा गन्ध, तिलमा तेल, काठमा अग्नि, दूधमा घिउ, ऊँखुमा गुड़ (सक्खर) छ, त्यस्तै नै देहमा आत्मालाई विचार गरेर हेर ।।२१।।

(शम दमहरू षट् छन् साथ अष्टाङ्गयोग-
यम नियम र अन्त्यंको समाधिस्थ शान्त ।
कठिन र सरलैका मोक्षका भूमिका छन्
परमपदतिरैको लक्ष्य राख्नू छ अन्त्यम् ।।
भवविषय त खोज्दा पाप दुःखादि मिल्छन्
यदि सुख मिलि जाला क्यै पनी नित्य छैनन् ।
परमसुखतिरैका साधना नै सरल् छन्
तर मनुज नजानी दुःख पापादि भोग्छन्) ।।

।। इति सप्तमोऽध्यायः समाप्तम् ।।

अथ अष्टमोऽध्यायः

कसले के इच्छा गर्दछन्[1] ?

अधना धनमिच्छन्ति धनं मानं च मध्यमाः ।
उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥१॥

खोज्छन् धनै मात्र त निर्धनीले
धन्, सम्मान, मध्यमवर्गि जन्ले ।
मान्मात्रले पूज्य विशिष्टवर्ग
मानापमान् साम्य छ साधुवर्ग ॥

अधमले धन चाहन्छ, मध्यमले धन र मान चाहन्छ, उत्तमले मान मात्र चाहन्छ । यसकारण कि महात्माहरूको धन नै मान हो ॥१॥

[2]अधना धनमिच्छन्ति वाचं चैव चतुष्पदः ।
मानवाः स्वर्गमिच्छन्ति मोक्षमिच्छन्ति देवताः ॥२॥

धन खोज्छन् निर्धनीले, पशुले बोल्न खोज्दछन् ।
मनुष्यले स्वर्ग खोज्छन्, ज्ञानीले मोक्ष रोज्दछन् ॥

धनहीन मनुष्यहरू धनको इच्छा गर्दछन् र चारखुट्टे पशु बोली चाहन्छन्, मनुष्य स्वर्ग चाहन्छन् र देवता मुक्तिको इच्छा राख्दछन् ॥२॥

---

१. कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् ।
बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्ठान्नमपरे जनाः ॥
कन्याले रूप, माताले धन, विद्या पिताजिले ।
बन्धुले कुल, मिष्टान्न खोज्छन् आमन्त्रितादिले ॥
'शिक्षित् बुद्धिमति कन्या छन् भने रूप मात्र त-
हेर्दिनन्, हेर्दछिन् विद्या शील आदि विशेषतः ॥'

२. यो 'अधना.........देवताः' श्लोक, अध्याय ५ श्लोक १८औंबाट प्रसङ्ग अनुकूल भएकोले यहाँ ल्याइएको हो ।

यी चीजहरू खाएर पनि स्नान जपादि गर्न हुन्छ :

इक्षुरापः पयो मूलं ताम्बूलं फलमौषधम् ।
भक्षयित्वापि कर्तव्या स्नानदानादिकाः क्रियाः ॥३॥

पानी, दूध, उँखू, तरुल् र फल, पान् छन् औषधी ती सब
खाई स्नान र दान औ जपहरू गर्नूहओस् कर्म त ।
पान् ताम्बूल नखानुहोस् ब्रतमहाँ भन्ने पनी वाक्य छ
स्नान् सन्ध्या नगरी नखानुस[1] कुनै सक्ने भएसम्म त ॥

ऊखु, पानी, दूध, फल-फूल र औषधि तथा ताम्बूल यी वस्तुहरूलाई भक्षण गरेर पनि स्नान, दान आदि कार्य गरे हुन्छ ॥३॥

शुद्ध हविष्य मात्र भोजन गरौं:

दीपो भक्षयते ध्वान्तं कज्जलं च प्रसूयते ।
यदन्नं भक्ष्यते नित्यं जायते तादृशी प्रजा ॥४॥

तेल्को बत्ति बलेर खान्छ उसले सारा अँध्यारो अनि
कालो गाजल जन्म हुन्छ उसमा यो जान्नु मानिस् पनि ।
जस्तो खान्छ अशुद्ध शुद्ध उसरी त्यै बुद्धि उब्जन्छ र
खानू शुद्ध सदैव लोक[2] दुइटै आचारमैं छन् भर ॥

दियोले अन्धकारलाई खान्छ र गाजल उत्पन्न गर्छ, जसले जस्तो अन्न सधैं खान्छ, त्यसको त्यस्तै नै 'सन्तति' हुन्छन् ॥४॥

दान गर्दा सत्पात्रलाई गरौं:

वित्तं देहि गुणान्वितेषु मतिमान्नान्यत्र देहि क्वचित्
प्राप्तं वारिनिधेर्जलं घनमुखे माधुर्ययुक्तं सदा ।

---

१. अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः।
हविर्ब्राह्मणाकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥
(जल, कन्दमूल, फल, दूध, यज्ञशेष (घीउ), ब्राह्मणको कामनापूर्तिका लागि खानु, गुरुको कथनानुसार खानु र औषधि यति आठले व्रत भङ्ग गर्दैनन्) ॥

२. उपनिषद्मा इहलोक र परलोक भनी दुई लोकको उल्लेख गरिएको छ भने पुराणहरूमा स्वर्ग, मर्त्य र पाताल गरी तीन लोक वा सात ऊर्ध्वलोक र सात अधोलोकको वर्णन छ ।

जीवन् स्थावरजङ्गमांश्च सकलान् संजीव्य भूमण्डलं
भूयः पश्यति देवकोटिगणितं गच्छेत्तमंभोनिधिम् ॥५॥

देऊ दान[1] सुपात्र[2]लाइ समझी सत्पुण्य मिल्छन् तब
हुन्नन् धर्म कुपात्रमा धन दिई यो बात हो वास्तव ।
पुग्छन् मेघ समुद्रबाट जल त्यो स्वच्छै भई झर्दछन्
सिञ्चित् पारि चराचरै जलनिधी पौंचेर ती मिल्दछन् ॥
तेस्तै दान सुपात्रमा गरियको धेर् नित्य फल् मिल्दछन् ॥

हे मतिमान्! गुणवान्हरूलाई धन देऊ, अरूहरूलाई कहिल्यै नदेऊ । ..... मेघलाई प्राप्त भएर जल सधैं मधुर हुन्छ र पृथ्वीमा सबै चर-अचर जीवहरूलाई जिलाएर फेरि त्यही जल कोटि गुण भएर उही समुद्रमा नै जान्छ ॥५॥

चाण्डाल कुन कुन हुन् ?

काकः पक्षिषु चाण्डालः पशूनां चैव कुक्कुरः।
पापो मुनीनां चाण्डालः सर्वेषां चैव निन्दकः ॥६॥

---

१. आफ्नो अधिकारमा रहेको वस्तुलाई आफ्नो अधिकार छाडी अर्काको अधिकारमा गराउने क्रियालाई दान भनिन्छ- **स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादानं दानम्-** (धर्मसिन्धौ) । दानका चार भेद छन्: ध्रुव, त्रिक, काम्य र नैमित्तिक । **ध्रुव=** पानी पँधेरो, बगैंचा, पोखरी, विद्यालय, चिकित्सालय आदिमा खर्च गरिएको दान चिरस्थायी हुनाले ध्रुव हुन्छ । **त्रिक=** सन्तान, विजय र ऐश्वर्य प्राप्तिको लागि खर्च गरिएको दान वा पुत्रैषणा, वित्तैषणा वा लोकैषणामा गरिएको दान लाई त्रिक भनिन्छ । **काम्य=** कुनै कुरा प्राप्त होस् भनी गरिएको दान काम्य कहलाउँछ । **नैमित्तिक=** विशेष चाडपर्वमा आदिमा गरिने दान नैमित्तिक हो। **तीनप्रकारका दानः =** उत्तम वस्तु, मध्यम वस्तु र तुच्छ वस्तुको दान । **त्रिनाशः =** दान दिएर पछुताउनु, अपात्रलाई दान दिनु र श्रद्धा नगरेर दान दिनु ॥ कर्म गरेर दिइएको द्रव्य दक्षिणा हुन्छ, त्यसलाई दान भनिंदैन । दान त त्यस्तोलाई भनिन्छ जो निःस्वार्थभावले र कुनै कर्म नगराइकन, नअराइकन द्रव्य वा वस्तु सत्पात्रमा प्रदान गरिन्छ ।

२. **कस्तो व्यक्ति सत्पात्र कहलाउँछ ?**
अहिंसकी सदाचारी निर्लोभी च दयाऽर्जव।
ब्रह्मज्ञानी हविष्याशीद्येते सत्पात्रलक्षणम् ॥

चाण्डाल पक्षीहरूमा त काग; चाण्डाल नै हो पशुमा कुकूर ।
चाण्डाल नै हो मुनिलाइ पाप; चाण्डाल हो हिंसक दुष्ट चित्त ।।
(दुष्कर्म-चाण्डाल भनिन्छ नाम; त्यै पाप हो गर्दछ जो कुकर्म ।
चाण्डाल नै हो मुनिलाइ पाप; दुष्कर्मले सकलमा भइरन्छ ताप)।।

कस्तालाई चाण्डाल भनिन्छ ?

देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं परदाराभिमर्शनम् ।
निर्वाहः सर्वभूतेषु विप्रश्चाण्डाल उच्यते ।।७।।

देवद्रव्य, गुरुद्रव्य हर्ने, परस्त्रीमा रत ।
हिंसक मांसभोजी त्यो चाण्डाल कहलाउँछ ।।
(मांस खाने र मांसका निम्ति बाखादि पालने ।
तौलदा अझ हुन् दुष्ट मांसका निम्ति पालने)।।

देवताको द्रव्य, गुरुको द्रव्य जसले हर्दछ, अर्काकी स्त्रीसँग जसले प्रसंग गर्दछ र सबै प्राणीमा छ्यानब्यान नगर्ने छ, त्यो ब्राह्मण चाण्डाल कहिन्छ ।। १७ ।।

सबैभन्दा नीच 'यवन'

चाण्डालानां सहस्रैश्च विद्वद्भिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
एको हि यवनः प्रोक्तो न नीचो यवनात्परः ।।८।।

हज्जार् चाण्डाल्समान्को यवन-मुसलवान् हुन्छ यौटै उ नीच
योभन्दा नीच अर्को मनुज अरु कुनै छैन यो सम्झ नित्य ।
आफ्नी माता र गाई उहिसरि बुझनू मानवी सम्पदा हो
गो मांसाशी र हिंसक् 'यवन' चलन हो सम्झ चाण्डाल त्यै हो ।।
(हैनन् चाण्डाल कोही यवन-मुसलवान्, छैन क्वै उच्च नीच,
कामैले नाम धेरै हुन गइ सब नै भेद भो उच्च नीच ।
मांसाशी हिंसकी भो श्रुति विपरितका कर्म जो 'गो' वधादि
यिन्कै चाण्डाल यद्वा यवन-मुसलमान् नाम हो दैत्य आदि) ।।

(यौटै ब्रह्मर्षिका हौं मनुज सकल नै सन्तति-मातृवर्ग
आचार् कर्मादि साथै मति फरक भई सम्झिए भिन्न मार्ग ।
छाडौं दुर्भक्ष्य जो छन् सुपथिक बनियौं एक हौं विश्ववर्ग
यो हो चाणक्य साथै श्रुति ऋषिमुनिका दिव्य सत्योपदेश) ॥

तत्त्वदर्शीले भनेका छन् कि सहस्र चाण्डालका तुल्य एउटा यवन हुन्छ र यवन (मुसलमान्) भन्दा नीच अर्को कोही हुँदैन ॥७॥

स्नान गरेर मात्र शुद्ध भइने अवस्था :

तैलाभ्यङ्गे चिताधूमे मैथुने क्षौरकर्मणि ।
तावद्भवति चाण्डालो यावत्स्नानं समाचरेत् ॥८॥

स्त्री सङ्गम् अनि क्षौर कर्म गरिंदा, धूवाँ चिताको पऱ्यो,
सर्वाङ्गैभर तेल् घसेर र अनी मल् त्यागदामा भयो ।
यी पाँच् कर्महरू गरिन्छ जसमा ज्यादै अशुद्धै भयो,
न्वाही शुद्ध भइन्छ वस्त्र पनि त्यो धूँदा अझै वेश् भयो ॥

(अस्पृश्यादिक स्पर्शमा पनि 'जनै' मालासरी लाउनु,
न्वाही शुद्ध भएर 'सव्य' र अनी अर्को जनै लाउनु ।
'माला' झैं गरि नित्य लाउनु जनै त्यो हुन्छ रे शुद्ध[१] नै,
पूजा होम जपादि पाठहरूमा लाऊनु है 'सव्य' नै)॥

तेल लगाएमा, चिता जलेको धूवाँ लागेमा, स्त्री प्रसङ्ग गरेमा र केशमुण्डन गरेमा त्यो मानिस स्नान नगरेसम्म चाण्डाल समान नै रहन्छ ॥८॥

जलपान गर्ने अवस्था:

अजीर्णे भेषजं वारि जीर्णे वारि बलप्रदम् ।
भोजने चामृतं वारि भोजनान्ते विषप्रदम् ॥९॥

---

१. विरक्ता भगवद्भक्ता त्यक्तसर्वैषणा मुने ।
मालाकारं यज्ञसूत्रं धारयेयुमनिषिभिः ॥ —(भक्तिसुधा) ॥

पानी खानु अजीर्णमा हित छ यो, खाई सकी भो विष,
पानी वास्तवमा सदैव हित हो शीतोष्ण के बानि छ? ।
क्वै भन्छन् जल प्यूनु अन्नसँगमा हित् हुन्न क्वै भन्दछन्[१]
आफ्नो स्वास्थ्य विचारनू, विषयमा कुन् चीज के गर्दछन्?।।

अपच भएमा जल औषधि[२] हो, पचेपछि जललेे बल दिन्छ, भोजनको समयमा पानी अमृत समान छ र भोजनका अन्त्यमा विष समानको फल दिन्छ ॥९॥

नष्ट हुने कारणहरू:

हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतश्चाशनतो नरः[३] ।
हतं निर्नायकं सैन्यं स्त्रियो नष्टा ह्यभर्तृकाः ॥१०॥

सत्याचार र कर्म छाड्दछ भने ब्रह्मज्ञ होस् ध्यानि होस्
हुन्छन् ती अधुरा र खान नमिले मर्छन् ति जुन् प्राणि होस् ।
सेनाको भर हुन्न नायकविना स्वामीविना स्त्री पनि
सर्वाधारविहीनका भइ सदा अस्तित्त्व क्यै हुन्न नि ॥

---

१. दिनान्ते च पिबेद् दुग्धं, निशान्ते च पिबेत्पयः ।
भोजनान्ते पिबेत्तक्रं, किं वैद्यस्य प्रयोजनम् ॥ —(सुभाषितसंग्रह)॥
(घृतं न श्रूयते कर्णे, दधि स्वप्ने न दृश्यते ।
मुग्धे दुग्धस्य का वार्ता तक्रं शक्रस्य दुर्लभम्) ॥ (जनश्रुति)॥
गीताप्रेसद्वारा प्रकाशित **कल्याण** पत्रिकामा भोजन गर्नु आधाघण्टा-पूर्व नै पानी पिउनु उत्तम हुन्छ, भोजनका साथ-साथमैं वा भोजनपछि (तुरुन्तै) धेरै पानी पिउनु हितकर छैन, भोजनपछि कम्तिमा एक घण्टापछि मात्र पानी पिउनु उपयुक्त मानिन्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

२. विनापि भेषजैर्व्याधिः पथ्यदेव निवर्तते ।
न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥ —(आयुर्वेद)॥
अर्थात् पथ्यमा रहिन्छ भने विना औषधि पनि रोगबाट बचिन्छ । पथ्यमा रहन सकिंदैन भने जतिसुकै औषधि सेवन गरे पनि रोग निदान हुन सम्भव हुँदैन ।

३. प्रमादः सम्पदं हन्ति, प्रश्रयं (नम्रता) हन्ति विस्मयः ।
व्यसनं हन्ति विनयं, हन्ति शोकश्च धीरताम् ॥—(कुन्दमाला ३/२)॥

क्रियाविनाको ज्ञान व्यर्थ छ, अज्ञानी मनुष्य मरेकै समान छन्, सेनापतिविना सेना मारिन्छ र स्वामी (पुरुष) विनाका स्त्री नष्ट हुन्छन् ॥१०॥

असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टश्च महीपतिः ।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलाङ्गनाः ॥११॥

वेश्या भै यदि लाज मान्दिछ भने चल्दैन त्यो वृत्ति नै
स्त्री निर्लज्ज भए कुलीन यदि होस् हुन्छे उ ता नष्ट नै ।
सन्तोषी नृपको र विप्रहरू जो बिग्रे असन्तोषले
जस्तो काम छ शोच्नु त्यो उहिसरी बाटो लिनू होशले ॥

दुःखका कारण

वृद्धकाले मृता भार्या, बन्धुहस्ते गतं धनम् ।
भोजनं चापराधीनं तिस्रः पुंसां बिडम्बना ॥१२॥

पत्नीको-पतिको वियोग हुनगो वृद्धातुरै भैकन
धीतो सम्पतिहीन बन्धुहरूका हात्मा गएको धन ।
खाना जो छ पराइका अधिनको भो ता महादुःख हो
रोगी, वृद्ध, गरीब जो छ त अझै भन्नै सकींदैन त्यो ॥

वृद्धावस्थामा स्त्रीको मरण, बन्धुका हातमा गएको धन र अर्काको अधीन रहेको भोजन यी तीन पुरुषहरूका लागि अत्यन्त दुःखदायक हुन्छन् ॥१२॥

केविना के विफल हुन्छ ?

अग्निहोत्रं विना वेदा न च दानं विना क्रियाः।
न भावेन विना सिद्धिस्तस्माद्भावो हि कारणम् ॥१३॥

पढ्नू ब्यर्थ छ वेद कर्म नगरे दानै विना कर्मको
आचारादि र भक्तिभाव नभए क्यै सिद्धि नै हुन्न त्यो ।
शौचाचार विचार होस् दृढ सदा आहार होस् शुद्ध र
कामाशक्त न होस् भवाब्धितिरको हुन्छन् खुशी ईश्वर ॥

अग्निहोत्र आदि विना वेद पढ्नु व्यर्थ हुन्छ, दानविना यज्ञादि क्रिया व्यर्थ हुन्छ, भावविनाले केही सिद्ध हुँदैन, यसकारण भाव नै सबैको कारण हो ॥१३॥

सिद्धिको कारण भावना

काष्ठपाषाणधातूनां कृत्वा भावेन सेवनम् ।
श्रद्धया च तथा सिद्धिस्तस्य विष्णोः प्रसादतः ॥१४॥

ढुङ्गा काठ र धातु वृक्षहरुमा[1] मात्रै त छैनन् तर
कुश् बेल श्री तुलसी अश्वत्थहरुमा श्रीशालग्रामादि र ।
गर्नूपर्छ विशेष भावहरिको सज्जन् महात्मादिमा
सर्व-व्यापक छन् र भाव छ ठुलो सोपान अल्पज्ञमा ॥

धातु, काठ, दुङ्गो, माटाको मूर्ति जुनसुकैमा पनि श्रद्धासहित भएर भक्ति सेवा गरे सबै कार्य विष्णुका प्रसादले सिद्ध हुन्छ ॥१४॥

न देवो विद्यते काष्ठे न पाषाणे न मृण्मये ।
भावे हि विद्यते देवस्तस्माद्भावो हि कारणम् ॥१५॥

माटो ढुङ्गा काठ वा धातुमाहाँ, मात्रै छैनन् देव छन् भावनामा ।
प्रह्लादजीले भावले श्री हरिको, पाए दर्शन् भाव हो मुख्य ठूलो ॥

भगवान् काठमा छैनन् न ढुङ्गामा छन् न माटाको मूर्तिमा छन्, निश्चय छ कि भगवान् भावनामा नै विद्यमान् छन्, यसकारण भाव नै सबैको कारण हो ॥१५॥

सबैमा ठूलो कुरा

शान्ति तुल्यं तपो नास्ति न सन्तोषात् परं सुखम् ।
न तृष्णायाः परो व्याधिर्न च धर्मो दयापरः ॥१६॥

---

१. भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
भूतादिरादि प्रकृतिर्यस्य रूपं नतोऽस्मि तम् ॥
—(विष्णुपुराण १/१२/५)॥

छैनन् शान्ति[1] समानको तप अरू आनन्द सन्तोष हो
तृष्णाझैं अरु रोग छैन भवमा कुन् धर्म हो भन्छु त्यो ।
प्राणीमा सुदया विवेक् गरिलिनू हिंसा सदा छाडनू
सारा यज्ञ र दान तीर्थ फलमा ठूलो यही सम्झिनू ॥

शान्तिको समान अर्को तप छैन र न सन्तोषभन्दा अर्को सुख छ, तृष्णा जस्तो अर्को व्याधि छैन र दया समान ठूलो अर्को धर्म छैन ॥१६॥

क्रोध र तृष्णा कस्ता हुन् ?

क्रोधो वैवस्वतो राजा तृष्णा वैतरणी नदी ।
विद्या कामदुधा धेनुः सन्तोषो नन्दनं वनम् ॥१७॥

क्रोधै हो यमराज, वैतरणि औ तृष्णा भनी जाननू
तृष्णा पार भइन्छ पूल बलियो वैराग्य हो सम्झनू ।
सत्-विद्या बुझ कामधेनु सरि सन्तोषै छ कल्पैतरू
सन्तोष् साथ विराग राख्नु मनमा, निर्वाणका हुन् गुरु ॥

क्रोध यमराज हो, तृष्णा वैतरणी नदी हो, विद्या कामधेनु गाई हो र सन्तोष नै इन्द्रको बगैचा हो ॥१७॥

केबाट को भूषित हुन्छन् ?

गुणा भूषयते रूपं शीलं भूषयते कुलम् ।
सिद्धिर्भूषयते विद्यां भोगो भूषयते धनम् ॥१८॥

विद्या भूषित हुन्छ सिद्धि छ भने शीलै भएमा कुल,
पार्छन् भूषित रूपलाइ गुणले छन् है गुणैमा बल ।

---

१. **शान्ति प्राप्ति हुने बाटो स्वप्न संसारमा पनि।**
भए वैराग्य नै होला छैन नत्र कुनै पनि ॥ —(वैराग्य कल्पतरु)॥
कसरी हुन्छ वैराग्य सत्सङ्ग र सुशास्त्रको ।
प्रलोभ छाडी सन्तोष लिनु वैराग्य हेतु हो ॥
नित्य भो प्रौढ वैराग्य प्रलोभ विषयादिको ।
गर्दैन त्यो त जीवनमुक्त शान्ति-स्वरूप भो ॥

पार्छन् भूषित[१] द्रव्य दान र अनी भौगै गरेमा सब
सत्याचार छ सर्व भूषित हुने आचार हो गौरव ।।

गुणले रूपलाई भूषित गर्दछ, शीलले कुललाई भूषित गर्छ, सिद्धिले विद्यालाई भूषित गर्छ र भोगले धनलाई भूषित गर्छ ।।१८।।

के-बाट के-के व्यर्थ हुन्छ ?

निर्गुणस्य हतं रूपं दुःशीलस्य हतं कुलम् ।
असिद्धस्य हता विद्या अभोगेन हतं धनम् ।।१९।।

छैनन् सद्गुण रूप ब्यर्थ हुन गो दुःशीलले ता कुल
विद्या सिद्धिविना छ व्यर्थ, धन त्यो भोगैविना व्यर्थ छ ।
तस्मात् सद्गुण शीलको छ महिमा आचार हो शील ता
सत्याचार उदारभाव समता राख्नु छ है नम्रता ।।

निर्गुणको सुन्दरता व्यर्थ छ, शीलहीनको कुल निन्दित हुन्छ, सिद्धिविनाको विद्या व्यर्थ छ, भोगविनाको धन व्यर्थ छ ।।१९।।

केले को शुद्ध हुन्छ ?

शुद्धं भूमिगतं तोयं शुद्धा नारी प्रतिव्रता ।
शुचिः क्षेमकरो राजा सन्तुष्टो ब्राह्मणः शुचिः ।।२०।।

शुद्धस्थान सदा जहाँ छ जल त्यै मानिन्छ है शुद्ध त
राष्ट्राध्यक्ष पवित्र हुन्छ सबको कल्याण जो गर्दछ ।
नारी शुद्ध पतिव्रता छ जुन त्यै ब्राह्मीयता शुद्ध त
आचारी छ सदैव शान्तपनको सन्तोषवान् शुद्ध छ ।।

---

१. ताराणां भूषणं चन्द्रो, नारीणां भूषणं पतिः ।
पृथिव्या भूषणं राजा, विद्या सर्वस्य भूषणम् ।।
ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता, शौर्यस्य वाक्संयमः
ज्ञानस्योपशमः कुलस्य विनयो, वित्तस्य पात्रे व्ययः ।
अक्रोधस्तपसः क्षमा बलवतां, धर्मस्य निर्व्याजता
सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं, शीलं परं भूषणम् ।।
—(नीतिशतकम् ४१) ।।

भूमिबाट निस्केको पानी पवित्र हुन्छ, पतिव्रता स्त्री पवित्र हुन्छे, कल्याण गर्ने राजा पवित्र मानिन्छ र सन्तोषी ब्राह्मण पवित्र हुन्छ ॥ २० ॥

सत्-विद्याले नै सबै पूजनीय हुन्छन् :

किं कुलेन विशालेन विद्याहीनेन देहिनाम् ।
दुष्कुलं चापि विदुषो देवैरपि सुपूज्यते ॥ २१ ॥

जन्मोस् त ठूला कुलमा मनुष्य, विद्याविना त्यो सब व्यर्थ हुन्छ ।
आचार विद्या छ त जोसुकै होस्, पूजिन्छ आचार र विज्ञ होओस् ॥

विद्याहीन छ भने ठूलो कुलले पनि मनुष्यलाई के लाभ? नीच कुलका पनि विद्वान् देवताहरूबाट पनि आदर पाउँछन् ॥ २१ ॥

सत्-विद्याको गौरवता :

विद्वान् प्रशंस्यते लोके विद्वान् सर्वत्र गौरवम् ।
विद्यया लभते सर्वं विद्या सर्वत्र पूज्यते[१] ॥ २२ ॥

प्रशंसित र आदर विद्याले नै दिलाउँछ ।
सत्-विद्या ज्ञान भएमा मोक्षसमेत पाउँछ ॥

संसारमा विद्वान् नै प्रशंसित हुन्छन्, विद्वान्ले नै सबै प्रतिष्ठा पाउँछ, विद्या नै सबै ठाउँमा पूजित हुन्छ ॥ २२ ॥

सत्-विद्याविना सबै व्यर्थ:

रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः ।
विद्याविना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः[२] ॥ २३ ॥

जन्मोस् ठूला कुलमा नै रूप यौवन-पूर्णकै ।
हुन्न शोभा विनाविद्या, गन्धविहीन फूलझैं ॥

---

१. विदेशेषु धनं विद्या, व्यसनेषु धनं मतिः ।
परलोके धनं धर्मः, शीलं सर्वत्र वै धनम् ॥—(सुभाषितरत्नभाण्डागार)
स्वगृहे पूजितो मूर्खः, स्वग्रामे पूजितः प्रभुः ।
स्वदेशे पूजितो राजा, विद्वान् सर्वत्र पूजितः ॥ —(भर्तृहरिसुभाषितसंग्रह ११)

२. यही भाव वा अर्थको श्लोक अध्याय३, श्लोक ८ मा पनि उल्लेख भइसकेको छ । किन्तु 'पलाॅशको फूलझैं' दृष्टान्त दिइएको छ तापनि कुनै प्रकारको पनि औषधीमा काम नलाग्ने र पवित्रतामा पनि नगनिएको भन्ने सम्झनुपर्दछ ।

सुन्दर, यौवन युक्त र ठूला कुलमा जन्म भएर पनि विद्याहीन पुरुषले शोभा पाउँदैन, जस्तै विनागन्धको पलाँशको फूल ॥ २१ ॥

यस्ताबाट पृथ्वीलाई भार हुन्छः

मांसमत्स्यैः सुरापानैः मूर्खैश्चाक्षरवर्जितैः ।
पशुभिः पुरुषाकारैर्भाराक्रान्तास्ति मेदिनी ॥२४॥

छैनन् सत्सङ्ग विद्या अबुझ कुमतिको मूर्ख जो निर्दयाको
सर्वाशी मांसभक्षी मदहरू पिउने भार हो त्यो धराको ।
हेर्दा मात्रै छ मान्छे, तर उ त पशु हो घातकी हो सबैको
यस्ताको हुन्न सङ्गत् नगरनु कहिल्यै सत्यको बात हो यो ॥
(हुन्छन् है 'मद' धेर्थरी ति सबमा रक्सी प्रसिद्धै छ यो
गाँजा, भाङ, अफीम्हरू 'मद' यि हुन् सूर्ती मदैझैं छ यो ।
यस्ता मादकवस्तु सेवन गरी धर्मार्थकामादि र
हानी गर्दछ देहमा पनि सखे ! छाडौं, भजौं ईश्वर !)॥

मांस भक्षण गर्ने, मदिरा पान गर्ने, निरक्षर र मूर्ख पुरुषका र यी पशुहरूका भारले पृथ्वी पीड़ित हुन्छिन् ॥ २२ ॥

के नभए के नाश हुन्छ ?

अन्न हीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनाश्च ऋत्विजः ।
यजमानं दानहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥२५॥

अन्न हीन भए राज्य, होतादि मन्त्रहीन भै ।
दानहीन यजमान नाशिन्छ यज्ञ त्रूटि भै ॥

अन्नहीन यज्ञले राज्यलाई, मन्त्रहीन यज्ञले ऋत्विजलाई, दानहीन यज्ञले यजमानलाई डढाउँछ, त्यसकारण विधिहीन यज्ञसमान अर्को शत्रु छैन ॥ २५ ॥

(कुपथ सुपथ यस्ता यज्ञ ता धेर नै छन्
नगरनु पशु हिंसा, मांस मद्यादि सेवन् ।
यि त मनुज हुँदैनन्, हुन् पशूकै सरीका
भनिकन सब सत् शास्त्रादिमा लेखिएका ॥

॥ इति अष्टमोऽध्यायः समाप्तम् ॥

नवमोऽध्यायः

दिव्य पञ्चामृत :

मुक्तिमिच्छसि चेत्तात विषयान् विषवत् त्यज ।
क्षमाऽर्जवदयाशौचं सत्यं पीयूषवत् पिब ॥१॥

गर्छौ त मोक्षको इच्छा विषय विषवत् बुझ[१]!
क्षमा शौच दया सत्य सरल नित्य यै भज ! ॥
(पञ्चामृत यि हुन् दिव्य नित्य धारण गर्छ जो ।
मोक्षार्थि होस् कि जो होओस् परमानन्द भोग्छ त्यो ॥
अहिंसा, सत्य, आचार, दया, ब्रह्मात्मज्ञान भो ।
मानवमात्रको मूल धर्म हुन् भनि जान्नु यो) ॥

हे भाइ बन्धु, यदि मोक्ष खोज्दछौ भने विषयलाई विष समान जानी छोड़िदेऊ । सहनशीलता, सरलता, दया, पवित्रता र सत्यलाई अमृतसमान पान गर ॥१॥

अर्कालाई उपहास र मर्म पारेर नबोलौं[२]

परस्परस्य मर्माणि ये भाषन्ते नराधमाः ।
त एव विलयं यान्ति वल्मीकोदरसर्पवत् ॥२॥

---

१. मुक्तिमिच्छसि चेत्तात विषयान् विषवत् त्यज ।
क्षमाऽऽर्जव-दया-तोष-सत्यं पीयूषवद् भज ॥ —(अष्टावक्रगीता १/२)॥

पैदा खातिर अस्पतालहरुमा जान्छन् र जन्माउँछन्
मातादेखि बढी सुसार शिशुको सिष्टर्‌हरू गर्दछन् ।
स्नेहाशक्ति कदापि हुन्न तिनमा मोक्षार्थिले त्यैसरी
आशक्ती भवमा नराखि मनले भज्छन् सदा श्रीहरि ।।

२. सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।
प्रियं च नानृतं ब्रूयात् एष धर्मः सनातनः ॥ —(मनुस्मृति) ॥
कस्यचित् किमपि नो हरणीयं, मर्मवाक्यमपि नोच्चरणीयम् ।
श्रीपतेः पदयुगं स्मरणीयं, लीलया भवजलं तरणीयम् ॥
—(सुभाषितरत्नभाण्डागार) ।

अर्कालाई मर्म[१] पारी बोल्ने त नष्ट हुन्छ नि ।
धमिराका गुँड भित्र परेका सर्पझैं भई ॥

जो नराधम उसको उसले, उसको उसले पोल खोल्दछन् ती निश्चय नै नष्ट हुन्छन् । जस्तै धमिराका गोलामा परेको सर्प नष्ट हुन्छ ॥२॥

केमा के छैन ?

गन्धः सुवर्णे फलमिक्षुदण्डे नाकारि पुष्पं खलु चन्दनस्य ।
विद्वान् धनी भूपतिदीर्घजीवी धातुः पुरा कोऽपि न बुद्धिदोऽभूत् ॥३॥

सुन्मा बास्ना, फल् उँखूमा, फूल भो न श्रीखण्डमा ।
विद्वान् राजा धनी, दीर्घ-जीवी छैनन् नि विश्वमा ॥
बुद्धिदाता भएनन् कि ब्रह्माका सृष्टिकालमा ॥
(श्रीखण्डमा फूल, उँखुमा भए फल्
हुन्छन् ति फिक्का अरू वेश फूल्-फल् ।
चोरी हुने डर् सुनमा सुगन्ध
को सक्छ गुप्ती गरि राख्नू त ॥
छन् वृद्ध विद्वान् नृपती धनी त
सर्वज्ञ छन् सृष्टि-विधातृजी त ।
के जाँचनू बुद्धि विधातृसीत
राम्रै गरे जे पनि भन्नुपर्छ)॥

---

१. **श्री युधिष्ठिरका महामखमहाँ सारा जुटेका थिए**
जल्मा स्थल् स्थलमा त जल् भ्रम हुने दर्वार कोठा थिए ।
दुर्योधन् भ्रममा परे उस बखत् श्रीद्रौपदी भीम त
हाँसे, वीष बिऊ छरे 'रण' फल्यो फैल्यो महाभारत ।।
वैषम्यता थियो पैल्यै हाँसे द्रौपदि भीम जो ।
दुर्योधन्मा बळ्यो ईर्ष्या अग्निमा घ्यू समान भो ।।
शुकी हेला गरी 'गर्भिणी' मा वन गई सीता ।
बस्नुपरेझैं, युद्धको बीउ भो उपहासता ।।
गर्नुहुन्न 'उपहास' जस्को होस् जहिले हओस् ।
मर्म पारी बोल्नु हुन्न यो सदा अर्ति मान्नु होस् ।।

विधाताले सुनमा सुगन्ध (बास्ना), ऊखुमा फल, चन्दनमा फूल, विद्वान्, धनी र राजालाई दीर्घजीवी गरेनन्, निश्चय छ कि उनलाई पहिले कोही यस्तो बुद्धि दिनेवाला थिएनन् होला ॥ ३ ॥

कुन् चीजमा के प्रधान[१] ?

सर्वौषधीनाममृतं प्रधानं सर्वेषु सौख्येष्वशनं प्रधानम् ।
सर्वेन्द्रियाणां नयनं प्रधानम् सर्वेषु गात्रेषु शिरः प्रधानम् ॥ ४ ॥

गुर्जो सबै औषधिमा छ श्रेष्ठ
आनन्दमा भोजन नै छ श्रेष्ठ ।
सर्वाङ्गमा नै शिर हो प्रधान
आँखा छ सर्वेन्द्रियमा प्रधान ।
सत्-चित्त हो जीवनको प्रधान ॥

सबै औषधिहरूमा गुर्जो मुख्य छ, सबै सुखहरूमा भोजन मुख्य छ, सबै इन्द्रियहरूमा आँखा श्रेष्ठ छ, सबै शरीरमा शिर (टाउको) प्रधान छ ॥ ४ ॥

विज्ञ-पूर्वजहरूको प्रशंसा

दूती न संचरति खे न चलेच्च वार्ता
पूर्वं न जल्पितमिदं न च संगमोऽस्ति ।
व्योम्नि स्थितं रविशशीग्रहणं प्रशस्तम्
जानाति यो द्विजवरः स कथं न विद्वान् ॥ ५ ॥

चर्चा भो न त डुल्दथें 'नभ'महाँ भेट् भो न कोहीसँग,
आकाश्का रविचन्द्रका ग्रहण जो जान्ने यथावत्सँग ।
तेस्ता पूर्वज विज्ञ हैन ति भनी को भन्न पो सक्दछन् ?
ती सर्वज्ञ महर्षि हुन् तिनीहरू सत्-वन्दना योग्य हुन् ॥

दूत आकाशमा जाँदैन र न उहाँ वार्ता नै चल्न सक्छ, न पहिलेदेखि नै यो भनिदिएको छ र न कसैको संगति छ तैपनि

१. यस्तै किसिमका-आशयका श्लोकहरू चौधौं अध्यायको श्लोक १० मा र सोह्रौं अध्यायको १७ मा पनि उल्लेख गरिएको छ ।

आकाशमा बस्ने सूर्य चन्द्रमाको स्पष्ट ग्रहणहरूलाई जो ब्राह्मण जान्दछन् ती कसरी विद्वान् होइनन् ॥५॥

कस्तालाई निद्राबाट ब्युँझाउँदा हित हुन्छ ?

विद्यार्थी सेवकः पान्थः क्षुधार्तो भयकातरः।
भाण्डारी प्रतिहारश्च सप्त सुप्तान् प्रबोधयेत्॥६॥

विद्यार्थी, बटुवा, भयातुर, अती भोको र भण्डारि भो,
पाले, सेवक निद्रमा परि गए ब्यूँझाउनू[1] वेश हो ।
मौका पात्र विचार गर्नु तिनको, बन्लान् ति शत्रुसरी
'तुलो' झैं छ दया र तौलनु हओस् गर्नोस् दया सोंच् गरी ॥

विद्यार्थी, सेवक, पथिक, भोकले पीड़ित, भयले व्यग्र, भान्से र द्वारपाल-यी सातैलाई सुतेका भए पनि जगाई दिनुपर्छ ॥६॥

कस्तालाई ब्युझाउँदा अहित हुन्छ ?

अहिं नृपं च शार्दूलं[2] कीटं च बालकं तथा ।
परश्वानं च मूर्खं च सप्त सुप्तान्न बोधयेत्॥७॥

अर्काको कुक्कुर, मूर्ख, राजा, बालक, सर्प भो ।
बारूलो, बाघलाई त न उठाउनु[3] वेश हो ॥
(शार्दूल मात्रै न कि क्रूर जाति
छन् धेर थर् जङ्गलका निवासी ।
बच्छीं-अरिङ्गाल्हरु उग्र 'कीट'
हिंड्नू छ थाहै नदिई सुटुक्क) ॥

१. उत्थापयन्ति पतितान्, निमग्नान् तारयन्ति च ।
प्रबोधयन्ति शयितान्, ते नरा भुवि दुर्लभाः ॥ —(संस्कृत-पद्य-संग्रह)
२. मूलमा 'शार्दूल' (बाघ), बारूलो आदिलाई नजगाउनु भनिएको छ तापनि यी मात्रै होइनन्, जङ्गलमा रहने अन्य जो कोही जीवजन्तुहरूलाई जगाउनु भनेको त कालसँग कुस्ती खेल्नुजस्तो हो ।
३. एकः स्वादु न भुञ्जीत, एकश्चार्थान् न चिन्तयेत् ।
एको न गच्छेदध्वानं, नैकः सुप्तेषु जागृयात् ॥ —(विदुरनीति ३२/४६)

साँप, राजा, बाघ, बारूलो, बालक, अर्काको कुकुर र मूर्ख-यी सातलाई सुतेका बेलामा जगाउनु हुँदैन ॥७॥

ब्रह्मत्व नाश हुने कामहरू :

अर्थाधितश्च यैर्वेदास्तथा शूद्रान्नभोजिनः ।
ते द्विजाः किं करिष्यन्ति निर्विषा इव पन्नगाः ॥८॥

धन् कमाउनका निम्ति वेद जो जन पढ्दछ ।
शूद्र पक्वान्न र मांस खाए ब्रह्मत्व नास्दछ ॥

जसले वेदलाई धनको लागि पढ़ेका छन्, त्यस्तै नै जो शूद्रको अन्न भोजन गर्दछन्, ती ब्राह्मण बिनाविषको साँप समान के पो गर्न सक्दछन् र? ॥८॥

कस्ता व्यक्ति रिसाउँदा पनि केही फरक पर्दैन ?

यस्मिन् रुष्टे भयं नास्ति तुष्टे नैव धनागमः ।
निग्रहाऽनुग्रहो नास्ति स रुष्टः किं करिष्यति ॥९॥

जो रिसाई भय हुन्न खुशी भै लाभ छैन क्यै ।
दण्ड अनुग्रह छैन त्यो रिसाएर हुन्न क्यै ॥
(हानि लाभ न होस् किन्तु रिस्सिने[१] पार्नुहुन्न क्वै) ॥

जो रिसाउँदा केही डर छैन, खुशी हुँदा पनि धनको लाभ छैन, न दण्ड, न अनुग्रह हुन सक्छ, त्यो क्रोधित भएर के गर्न सक्दछ र? ॥९॥

मौकामा आफ्नो शक्तिको चेष्टा झल्काउनु पनि पर्छः

निर्विषेणापि सर्पेण कर्तव्या महती फणा ।
विषमस्तु न चाप्यस्तु घटाटोपो भयङ्करः ॥१०॥

---

१. उत्तमे तु क्षणं कोपो, मध्यमे घटिका द्वयम् ।
अधमे स्यादहोरात्रं, चाण्डाले मरणान्तिकम् ॥ —(समयोचितपद्यमालिका) ।

सर्पले विष होस् नहोस् फँणा फैलाउनु सरि ।
आफ्नो सुरक्षा निम्तिमा ढाँचा पार्नु त्यसैगरी ॥
न होस् आघात अरुमा रक्षा होस् आफ्नु जे गरी ॥

विषहीन साँपले पनि आफ्नो फणा बढ़ाउनुपर्छ, विष होस् अथवा नहोस्, बढ़ाएको फणा डराउनेवाला हुन्छ ॥१०॥

समय सदा सर्वदा सत्कर्ममा लगाऔं

प्रातर्द्यूतप्रसङ्गेन मध्यान्हे स्त्रीप्रसङ्गतः ।
रात्रौ चौरप्रसङ्गेन कालो गच्छति धीमताम् ॥११॥

प्रातः कालमहाँ प्रसङ्ग त 'जुआ'पढ्नोस् 'महाभारत'
नारीको त प्रसङ्ग मध्यादिनमा रामायणौ पढ्नु छ ।
रात्रीमा गर चोर बातहरू जो श्रीभागवत्का कथा
चर्चा होस् भगवद्कथा हरबखत् यी अर्ति हुन् मोक्षका ॥

(ब्यर्थै काल नफाल्नु नाम हरिको चर्चा गरौं नित्य र
जुन् बेला जुन शास्त्र होस् पढिरनू[१] यै लक्ष्य हो मुख्य त ।
जस्मा श्री शिव विष्णु भक्तहरूको सत्-वाक्यले युक्त होस्
भक्ति ज्ञान र योगसाथ जसमा निर्वाणको बोध होस्) ॥

प्रातःकालमा जुवाड़ीहरूको कथा अर्थात् महाभारतको कथा जसमा यो स्पष्ट ज्ञात हुन्छ कि जुआले के हानि हुन्छ, यसका अतिरिक्त त्यसमा राजनीति र ज्ञानको विषय दुवै मिल्दछन् । दिऊँसो स्त्री प्रसङ्गले अर्थात् रामायणले यसलाई पढ़नाले मनुष्यलाई शिक्षा मिल्छ कि स्त्रीको वश हुनाले दुःख धेरै उठाउनुपर्छ र

१. विवेको जन्यते येन, संयमो येन पाल्यते ।
धर्मः प्रकाश्यते येन, मोहो येन निहन्यते ॥
मनो नियम्यते येन, रागो येन निकृत्यते ।
तद् देयं भव्यजीवानां, शास्त्रं निर्धूत-कल्मषम् ॥
—(अमितगतिश्रावकाचार ९/१०३-१०४)।